Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 31 (15251) ◆ 1994 чылдың февраль 17, четверг ◆ Солунга ат салган шагы 21.10. Садар өртээ 50 рубль.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының сессиязы

ТР-НИҢ ЧАЗААНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Дүүн, февраль 16-да, Тыва Республиканың Дээди Хуралының бирги сессиязының бешки хуралы Чазак бажыңының хуралдаар залынга болган. Аңаа ДХ-ниң депутаттары (бо удаада 30 кижи), ТР-ниң Чазааның төлөөлери, кожуун, хоорай чагырыкчылары, өске-даа чалатканнар киришкен.

Сессияның хүн чүрүмүнга Тыва Республиканың Чазааның туруктаарының болгаш ооң составынче томуйлаашкыннар дугайында айтыырлар колдадыр кирген. Бирги айтыыр — 1993 чылда социал-экономиктиг байдалды экижидип быжыктырарынын болгаш экономиктиг реформаларны боттандырып чорударының талазы-биле ТР-ниң Чазааның кылып чоруткан ажылының дугайында отчет дугайында илеткелди Чазак даргазының бирги оралакчызы, экономика сайыды **В. Б. Салчак** кылган.

Чазактың отчеду бердинген соонда, санал-онал солчулгазы болган. ТР-ниң Чазааның 1993 чылда кылып чоруткан ажылынга хамаарыштыр Дээди Хуралдың комитеттери ооң мурнунда сайгарылганы кылган болгаш комитет даргалары сессияга санал-оналын, үнелелдерин берген.

Дээди Хуралдың социал политика комитединиң даргазы **Д. К.-Х. Ооржак** чоннуң социал камгалалын хандырар дээш Чазак болдунар-ла үүлдерни кылганын онзагайлаан. ДХ-ниң күрүне тургузуушкуунуң комитединиң даргазы **Б. Д. Монгуш** Чазак тургустунуп келген үезинден бээр ажыл-чорудулгазын отчеттаан болза чогумчалыг деп демдеглээн.

ДХ-ниң комитет даргазы **Г. С.-М. Иргит** даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле Чазактың кылган ажылдарынга болгаш чедир кыдынымаан үүлдеринге докталаан. Аграр политика болгаш бойдус ажыглалының комитединиң даргазы **М. Д. Кара-Сал** көдээ ажыл-агый талазы-биле хүлээп алдынган чамдык хоойлуларның күүселдезинге анализ эвээш болганын демдеглээн.

Кем-керек үүлгедиишкиннерин чавырыылдыр талазы-биле Чазактың тодаргай программа чогун ДХ-ниң эргехоойлу комитединиң даргазы **Л. И. Кольчиков** саналынга чүгаалаан.

Республиканың экономиказында берге байдалдарны болгаш ону ажып эртериниң хемчеглерин канчаар ап турганын ДХ-ниң экономика комитединиң даргазының оралакчызы **Л. С. Монгуш** дыннаткан.

Респрофчөвүлелдиң даргазы **Ш. П. Куулар**, Россияның Эртемнер Академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг киллизиниң эртем ажылдакчызы **К. С. Күжүгет** Чазактың ажылынга хамаарыштыр саналдарын кирген.

Бердинген саналдарга болгаш бодалдарга хамаарыштыр ТР-ниң Президентизи **Ш. Д. Ооржак** чүве чугаалаан.

Дээди Хуралдың сессиязы ТР-ниң Чазааның 1993 чылда кылып чоруткан ажылының отчедун хүлээп алгаш, аңаа «ортумак» деп демдекти берген.

Ооң соонда ТР-ниң Чазаа эрге-хүлээлгелерин сессия мурнунга дүжүрген болгаш чаа Чазакты тургузарының айтырыы аңаа көрдүнген.

ТР-ниң Чазааның структуразының болгаш ооң составынга томуйлаашкыннар дугайында айтыырны ДХ-га чүгаалашкан. Маңаа хамаарыштыр дыннадыгны Президент **Ш. Д. Ооржак** кылган.

Чазактың структуразының база сайыттарның кандидатураларының дугайында ДХ-ниң комитеттери сайгарган.

Чугаалашкан айтыырлар талазы-биле ДХ-ниң чогуур документилери хүлээп алдынган.

КАЙЫЗЫН КАНДЫГ ДЭЭРИЛ

Кызылда малчыннар эмнелгезинге барып эмнедирге, эмчилериң ээлдек-эвилен чаны доваан-на эскертине бээр чорду. Аараан кижилер хүлээп алыр черинге кире бээргe, кижини чылыы биле хүлээп алырлар-дыр. Ооң үш дугаар каътка бааргa, ниити аарыглар эмчизи аарыг үлүсту ооччө аайы-биле хүлээп аар. Кезер эмчиге чеде бээримге, буттарымның, холдарымның аарып чораанын тодарадып, арга-сумени кадар чорду. Бо хүннерге чедир хүндүлүг эмчилеримге өөрүп чор мен. 1969 чылдан бээр-ле малчыннап келдим. Ооң-даа өске эмнелгелерге чыдып, 3 ай иштинде-даа эмнедип чордум.

Кыш, чай чок мал соондан кылаштап, изигни изиг, соокту соок дивейн, кадыкшылым камнавайн чорааным үжүрүндан буттарым аарыы, холдарым ыстаары намдаастыр. Аарыгны өөлүп эрттир хөрлээледип алганым ол ыйнаан.

Малчыннар эмнелгезин ажыдып, көдээ малчыннарны ында эмнеп турар апарганынга кым-даа өөрүүр. Ол үлүг эмнелгениң чылыг, чырык магалыын. Эмчилер, эмчи сестралары, санитаркалар-даа бир демниг чорду. Оларга өөрүп четтирбейн, кымга өөрүшкүзүн илередир боор. Арыг-силин сагыш-ла.

Амгы бо хүннерде Мөрен эмчилеринде эмнедип түр мен. Кадыкшылдың каңнакчыларының кандыызын кандыг дээр боор. Ынчангаш Кызылдындаа, Мөренниң-даа эмчилеринге, эмнелге ажылдакчыларынга өөрүп четтиргенимни «Шынны» дамчыштыр илереттим.

Чечекмаа САДИ.

Эрзин кожуун.

КИЧЭЭНИҢЕР: ХАР КӨШКЕЗИ!

Тыва Республиканың девискээриниң хөй кезии бедик даглардан болгаш кадыр-каскак хая-даштыг, кышкы үеде кылын хар чаап, хөртүктээр черлерден тургустунган дээр болза черле чазыг болбас. Ооң-биле кады чамдык чүрттакчылыг черлер болгаш автомобиль орудтары ындыг черлерде кылдынган, бедик даглардың эдектеринде бооп турар болгай.

Чогум-на ооң ужурундан үүгле кыжын эвес, харын база чайгы-даа үеде чамдык черлерге хорум-даштар көшкеленип бадып, мал-маганга болгаш кижилерге-даа улуг айыылды таварыштырып болур. Ындыг таварылгалар тургулаан-даа болгай. Ылангыя кышкы үеде хар хөй чаап, дыка кылыннаарындан даг-даштыг, кадыр ийлерден хар көшкеленип бадар, орук-чирикке чораан кижилерге, харын чамдыкта транспорт үүлдеринге улуг айыылдыг бооп болур. Ооң ужурундан чоокта чаа, тодаргайлаарга, бо чылдың февраль 7-ден 11-ге чедир Хамааты камгалалының болгаш онза айыылдыг байдалдар херектериниң талазы-биле Чөөн Сибирь төвүнүң болгаш девискээр штавының специалистери Кызыл — Абакан аразының автооруунун бүгү дургузунга хар көшкеленип, төктүп бадып болур айыылдыг черлеринге баш удур хайгаарал-шинчилелдерни кылып чоруткан.

Ыяк кылып чоруткан шинчилел-хайгааралдарның үезинде чамдык черлериң хары дыка кылын болгаш көшкеленип бадып, орукту дүглап, харын-даа автотранспорт шимчээшкининге улуг айыылды таварыштырып болуру илереттинген. Чижээ, Буйба дээр арт кырының харының хемчээли ындыг таварылганы болдуруптар деннелдиг бооп турар. Ынчангаш ол болгаш өске-даа орук участоктарының амгы үеде байдалы дыка айыылдыг деп хамааты камгалалының ажылдакчылары түннел үндүргеннер. Хар көшкеленип бадар болза, автооруктарга чораан машинатехника үрелип болгаш кижилер когарап, харын-даа амы-тыныңдан безин чарлып болур.

Үстүнде айыттынган байдалды барымдаалааш, хамааты камгалалының болгаш онза айыылдыг байдалдар херектериниң талазы-биле штаб Тыва Республиканың бүгү чүрттакчыларынга, Кызыл—Абакан аразының автооруунун ажыглап-ла турар бүгү автоажыл-агыйларга болгаш бүдүрүлгелерге, колхозсовхозтар удуртукчуларынга, а ол ышкаш хуу чорук кылган кижилерге Буйба артынга болгаш өске-даа чамдык орук участоктарынга хар көшкеленип баткаш, айыылга таварыштырып болурун баш удур сагындырып турар.

Орук дургаар тургустунган байдалды барымдаалааш, Тыва Республиканың хамааты камгалалының штавы болгаш Онза айыылдыг байдалдар херектериниң талазы-биле Чөөн Сибирь девискээр төвү Кызыл—Абакан аразының автооруунун айыылдыг бооп болур участоктарының харын көшкелендирип бадырарының хемчеглерин алырын планнаан. Ону чогум кажан кылып чорударын чонга баш удур дыннадыр.

Түлүш СТАЛ-ООЛ.

Кызыл хоорай чагыргазында

БАДЫТКАТТЫНЫП ТУРАР

Кызыл хоорай чагыргазының коллегия хуралы февраль 10-да болуп эрткен. Ооң ажылынга Тыва Республиканың Чазааның, хоорай прокуратуразының харыысалгалыг ажылдакчылары, журналистер киришкен.

«Тувинская правда» солунга үнген «Как у кормушки», «Шын» солунга үнген «Бажың хуваалдазын кымнар үреп турарыл?», «Бажың хуваалдазы ам канчаар турарыл?», деп эгелиг үүлдерде айыттынган факт-барымдаалар бадыткаттынып, азы бадыткаттынмайн турарының дугайында айтыырны коллегия хуралынга чугаалажып көрген. Үстүнде айыткан солуннарга үнген материалдарда Кызыл хоорай чагыргазының чамдык удуртукчу ажылдакчылары С. Н. Аракчаа, З. Ш. Седен-Хүүрак болгаш өскелер-даа боттарының эрге-дужаалын соора ажыглап, ажы-төлүнге, төрелдеринге кара туразыбиле чүрттакчы бажыңнары берип турганының дугайын бижээнин айтып каалы.

Кызыл хоорайның прокурору П. М. Судеркин, хоорай чагыргазының даргазының оралакчызы Л. А. Очур, чүрттакчы бажыңнары үлээр комиссияның кежигүнү Е. Д. Удуракина болгаш өскелер-даа коллегия хуралынга санал бергеш, хоорайда чүрттакчы бажыңнарының үлелгезинде четпестериниң факт-барымдааларының барын демдеглээн. Олар билдинип турда-ла, ону чогуур үезинде эдип алырының тодаргай хемчеглерин хоорай чагыргазының удуртулгазы (даргазы З. Н. Сат) албаанын шүүмчүлээн. Солуннарда парлаттынган материалдарда мөге чүве бичии-даа чок, олар шупту бар документилерге, факт-барымдааларга үндезилеттинин бижиттингенин чүве чугаалаанар айтып турганнар.

Хоорай чагыргазының коллегия хуралынга тургустунган айтыырны сайгарып чугаалашкан соонда, хоорай чагыргазының чамдык удуртукчуларынга хамаарышкан солуннарда парлаттынган материалдарда айыткан факт-барымдаалар бадыткаттынып турар деп түннелди үндүрген. Чамдык айыткан факт-барымдааларны хоорайның прокуратуразы тодарадып истелгезин ам-даа чорудуп турар.

Хоорай чагыргазының коллегиязы бо айтыырга хамаарыштыр кандыг шиитпир үндүргени билдинмес. Шиитпирни белеткеп турарын чагырга черинин бир ажылдакчызы дыннаткан. Шиитпир болу бээрге, солуннун номчукчуларынга дыннадыр бис.

Бистиң корр.

НЕГЕЛДЕЛЕР УЛАНЧЫЛЫГ ЭВЕС БОЛЗУН

Дээди школа болгаш эртем албан черлериниң ажылдакчыларының профэвилелиниң Төп Чөвүлелиниң организастааны бүгү-россия чергелиг ажыл соксадыышкынын деткээн акция бурунгу хүн найысылалга, Кызылдың педагогика институтунун чанында, Тываның дээди өөредилге черлериниң — Кызылдың башкы институтунун, Красноярскиниң политехниктиг институтунун Кызылда филиалының база агроуниверситетти башкыларының, студентилериниң, профэвилел комитеттериниң төлөөлекчилериниң киржилгези-биле болуп эрткен. Оларның көдүрген айтыры, амгы дүвүрели чаңгыс уткалыг: сөөлгү ийи чылда улус өөредилгезиниң сандаргай байдалы, ооң шынар чок апараганы, материал-техниктиг баазаның кошкааны, РФ-тин амгы Чазааның бо чүгүла адырже кичээнгей салбастай бергени, башкыларга төлээр шалының, студентилерге бээр стипендияның эвээжи. Ол хүнүк коллективтериниң чамдык удуртукчулары, башкылар сеткилин өйүп чоруур айтыырларны чугаалаан.

Бистиң республикада дээди школа болгаш эртем албан черлериниң профэвилел рескомунун даргазының оралакчызы Н. С. Конгар бир дугаарында сөс алган. Чаңгыс хүннүг ажыл соксадыышкының бүгү-россия чергелиг мынчаар эрттирип турары, ол дээрге, анаа-ла таварылта эвес, а улус өөредилгезинде ханызы-биле дазылданы берген сандаргай байдалдың түннел чок бооп турарын херечилээн чорудулга-дыр дээрзин Николай Салчакович улуг дүвүрел-биле чугаалаан, улус өөредилгезинин ээлчеглиг хемчеглеринге хамаарышкан РФ-тин Президентизи Борис Ельцинниң бирги Чарлыын Чазак күүсетпейн келтенинге, дээди школаның башкыларынга шалынны, студентилерге стипендияны эрткен чылдың эгезинде-ле доктааттынган шалың хемчээлиниң ең куду чадазы— 1-ги разряд ёзугаар төлеп, ону амдыгаа чедир уламчылап турарынга, ажыл төлевириниң ниити түңү үлетпүр ажылдакчыларынга көөрде дыка эвээжинге доктаап, бо шакка чедир (ынчан дүштекиниң 1 шак турган) Россияның 45 девискээринге ындыг акция эрткенин чыылганнарга ол дыннаткан.

Кызылдың педагогика институтунун ректору А. В. Набатовтун чугаазы кыска болган.

— Бо-ла дүвүреливис-биле, бо-ла айтырыгларывыс-биле эрткен чылдың декабрь айда маңаа чыылган бис. Шалың төлевири чүс хуу боттаны бээр дээрзинге идеген тараан бис. Ынчалза-даа ол боттанмаан. Амгы хүннерде институт башкыларга шалыңны, студентилерге стипендияны сөөлгү, чаа хемчээли ёзугаар төлеп бээр болза, оларга 140 миллион рубль өрелиг болуп турар. А чылдылга энергиязы дээш 18 миллион рубльди төлээр апаар бис. Бо дээрге бистиң башкыларывыстың бир айда алыр шалыңы-биле ден түн-дур. Ынча акшаны ам кайыын тызар бис. Берге айтырыг. А ооң кадында өөредилге чорудулгазынга, септелгеге, башкыларның билиг-мергежилин бедиринге акшахөренги база-ла хөйү-биле негеттинип турар. Байдал мындыг турда, ажылдаары берге-дир. Үүгле өөрүп чылын безин институттан 25 башкы үнүп чорутту, олар билиг-мергежилдиг, талантылыг аныяк кижилер чүве. Бистиң ажылывыстын социал үжүрүзүзүн бистиң чазаавыс билбейн турар.

— Башкыларга ажыл төлевирин, студентилерге стипендияны чогуур үезинде РФ-тиң Президентизиниң сөөлгү чарлыын ёзугаар долузу-биле чаңгыс эвес, а ийи, үш ай дургузунда бербейн баарга, менээ, удуртукчу кижиге бергедир, харын-даа ыянчыг, чованчыг кынны бээр-дир. Чазакка база ындыг болгу дег — деп, Красноярскиниң политехниктиг институтунун Кызылда филиалының директору М. А.-Х. Ондар чугаалаан, уламчылаан: — Бистер база-ла улуг өрелиг бис. Шалын, стипендия төлевиринге, 40, а электроэнергия дээш 28 миллион рубльди чедир төлээр бис. Маңаа хамаарыштыр бир чижек киирейн. Красноярск хоорайда 1 килокалорий электроэнергия чарыгдааны дээш төлевир 5 мүн, а Кызылда 18 мүн рубль болуп турар. Мырыңай кара өлүп чүве, чылдагааны та чүде. А хоорай чагыргазы студентилериниң ниити чүртталга черинге электроэнергия чарыгдалын албан черлери-биле дөмейлештир төлээр кылдыр доктаадып, ол ёзугаар төлеттирип ап турар.

Дээди школа болгаш эртем албан черлериниң ажылдакчыларының профэвилелиниң Төп Чөвүлелиниң организастааны бүгү-россия чергелиг ажыл соксадыышкының митингиниң киржикчилери бүрүн деткээн.

Республика найысылалында үш дээди өөредилге чери боттарын боттары хандыртынып шыдаар хамаанчок, оларже үстүкү органнар, хоорай чагыргазы сагыш салбастай берген болганда, моон соңгаар канчап-чоп, кандыг арга-биле амыдыраары, ажылдаары дыка-ла бергедеп келген-дир. Ол моон соңгаар улам нарыыдай бээр болза, дыка берге байдал тургустунып кээп болур. Харын-даа дээди өөредилге черлериниң удуртукчулары, башкылары бедик мөзу-шынарлыг, шыдамык, билиг-мергежили четчир болганындан чүртта, республикада байдалды эки, ханы сайгарып шыдаар, ооң чыылдагааннарын тодаргай билип олурар болгаш чаңгыс хүннүң сагындыглыг митингизин эрттирилер. Олар ооң хүүсаазын бир, ийи неделя, харын-даа бир ай үзадып болурлар. Ол дээрге, оларның эргези-дир, аңаа кым-даа моондак болуп шыдавас. Ынчангаш бүрүнгу хүн олар түскай шиитпир хүлээп алгаш, ында боттарының негелделерин бүрүн айыткан. Бир эвес ол негелделер март 1-ге чедир күүсеттинмейн баар болза, хүүсаа чок ажыл соксадыышкының эгелээр деп дүгүрүшкан. Шак ындыг чидиг айтыыг тургустунып келбези-биле Тываның Чазаа амдан эгелеп бир-ле арганы тып, шиитпирлиг хөделир апаарынга идеген артар-дыр бис. Негелделер уланчылыг эвесле болзунам.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

ЧҮҢГУЛААР ДОШ КАЖАН БОЛУРУЛ?

Кышкы спорттун бир онзагай хевири — хоккей. Бо сөөлгү чылдарда мячилиг хоккей бистиң Тывада шоолуглa сайзыравайн турар деп болур. 60-70 чылдарны сактыр болза, ынчан республикага хоккей маргылдаазы безин солун эрткилеп тургулаан. Командалар хөй келир. Бай-Тайганың командазы ол үелерде республикага каш удаа чемпионнап, шаңналдыг черлерге кирип турган. Шыырак дээн командалар Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик кожууннарга турган. Олар ачыр-дачыр тутчуп турдулар. Ам бо спортту ойнаар дош найысылаал Кызылда безин чок дээрге хомуданчыг-дыр. Хоккей ойнаары кыска үеде болур.

Мячилиг хоккейни ойнаар клюшка безин садыгларда кезүлбестээн. Кожууннарда спорт комитеттериниң даргалары хоккей ойнаар клюшкаларга чагыдан киирер болза экн. Кылымал дошту кудуп турган, хоккей маргылдаазын эрттирери күзенчиг. Рынок, уе бергедээн деп турбайн, спортчу хостуг үелерде коньки-леп, хоккейден организастап эрттирзе. Бистиң суурда боттарывыстың кудуп алган дожвус бар. Өске суурлардан командаларны чалап алгаш, дожвуска ойнап турар бис. Доштуг болурга, хоккейжилер безин чайгаар сонуургап ойнап четкилеп кээр. Кызылга дош кажан болурул? Кызылга хоккей маргылдаалары чүге эртпейн турарыл?

Г. КҮЖҮГЕТ.

Бай-Тайга кожуун.

ХУРАГАННАР АРБЫН

«Сүт-Хөл» совхозта Тыва Республиканың алдарлыг малчыны Делгер-оол Чигжитеевич Монгуш Кызыл-Тайганың Алдыы-Дөргүнде кыштап турар. Ооң кыштаанче электри удазыны 1980 чылдарның ортан үезинде шөйдүнген, ол-даа болза малчынның ажыл, амыдыралынга аажок ачы-дөгүмнүг.

Хоочун хойжунун коданында чымыштыг иш—хой оолдаашкыны түлүктеп эгелээн. Бо хүннерге чедир 100 ажыг хой төрээн, баш санынга онааштыр хураганнар онча-менди. Малдың чаш төлүн мандыдып доруктурарынга өг-буленин херээжен ээзи Чимит-Дамбаа Эртине-Очуровнаның мергежээнин-даа кончуг. Иезиниң суду арай чегей хураганнарны сүткүр хойларга чагыштырып турар. Хозар-тудар хойлар база бар, эртен, кежээ хойжу аваның тоотпазы кодан дыргын чаңгыланыр.

Түлүш КАРЫМА.

ЭМИСКИКТЕП ТУРАР

«Баян-Тала» совхозтун хойжу коданнарында мал оолдаашкыны түлүктеп эгелээн. Баш санындан малдың чаш төлүн онча-менди камгалап алыр дээш малчын бүрүзү бүгү күштү, кичээнгейни олче угландырган. Төрээн малга чиртири-биле сигенден аңгыда, сула, чарба кодан бүрүзүнде хире-шаа-биле күрлавырлаттынган.

Чамдык коданнарда бо хүннерге чедир 80—100 хире хой оолдаан, баш санынга онааштыр хураганнар амдыызында онча-менди. Ындыг-даа болза төрээн хойларның суду аажок кызыы бооп турар, хураганнарын тоттурбас. Сүттүглериниге чагыштырып, сула, чарбаны ылбырадыр хайындыргаш, ооң суу-биле эмискиктеп турар малчыннар хөй. Шак ындыг-аргаларны ажыглап тургаш, чаа төрүттүнген хураганнарның баш санын ышкынмайн турары мактанчыг-дыр.

Кышкы үеде суксун-суггат малга, кижээ-даа онза чугула херек болгай. Совхоз дирекциязы аңаа хамаарыштыр кичээнгейин суларатпаан, суг сөөртүр машина график ёзугаар малчын коданнарны эргип турар. Малчыннар эккелген сугну тускай досканнарга чылыткаш, малды эртен, кежээ суггарып, күш-деңгилдени суларатпайн турарлар.

Амырак ТҮЛҮШ.

«ОСТАНКИНО» ЧАЛААН

Россияның «Останкино» телекомпаниясының чанында улусчу чогаадылганы «Юлиан» фирмазы март 29-30 хүннеринде Бүгү-россияның конкурузунче Кызылда салым-чаяанныг уруглар школазының хөөмейжилерин чалаан.

Конкурстун бирги ээлчээ 1993 чылдың декабрь 31-де болган. Ам болур ийиги ээлчегге бистиң хоочун хөөмейживис Конгар-оол Ондарның хөөмейжилериниң аңгыда, орус ырларның күүседикчилери О. Воронец, В. Девятов, бүгү делегейге билдингир «Воронежские девчата», «Русский север» дээр ансамбльдер база Калмыкияның улусчу ансамбли киржир. Ук конкурсту Россияның болгаш Бүгү-делегей чергелиг улусчу ырлар конкурузунун лауреады Валентина Готовцева биле Россияның улустуң артизи Александр Михайлов П. И. Чайковский аттыг концерт залынга башкарып эрттирер.

Бичии талантылыг оолдарывыс дуржулгалыг башкызыбиле бо хүннерде шынгыы белеткелче кирген.

Светлана МОНГУШ.

ЧАЗАКТАН ДУЗА

Тыва Республиканың Чазааның бөлүк ажылдакчылары Эрзин кожуун болгаш сумулар чагыргаларынга практиктиг дузаны көргүзүп чораан. Ол бөлүктүң составында Тыва Республиканың Чазааның тус чер чагыргалары-биле ажыл чорудар эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы Х. К. Хомушку, ол-ла эргелелдиң кол специализи, Эрзин кожуунну харыылаар В. Ш. Сат болгаш Чазак даргазының оралакчызының социал политика талазы-биле секретариадының парлалга талазы-биле кол специализи С. Д. Монгал олар кирип турар.

Ол бөлүк кожуун чагыргазының болгаш сумулар чагыргаларының аппарадының ажылдакчылары-биле тус-тузунда беседалажып чугаалашкан. Ол ышкаш кожуун болгаш сумуларның херек эмгелелин, үстүкү черлерден келген доктаал, шиитпирлериниң күүселдезинин дугайын база хынап көрген.

Үстүнде айыттынган ажылдарның талазы-биле тус чер чагыргаларының кожуун, сумуларга практиктиг дузаларны көргүзүп, моон соңгаар канчаар ажылдаарының сорулгаларын айыткан.

Николай ДАЖИНМАЙ.

ДААРАНЫКЧЫ МЕРГЕН БИЧЕ-ООЛ

Кызыл хоорайда «Чечек» дааранылга чери рынок харылзааларының берге үезинде шыдамык ажылдап турар будүрүлгелериниң бирээзинге хамааржыр. Ооң ийиги кадында тон даараар бригаданың ажыл-ижи бедик будүрүкчүлүг.

Даараныкчы бүрүзү-ле дөрт-беш хүн дургузунда бир тонну даарап доозүптар. Олар «Аляска» дээр хой кежиндеп кылган додарлыг хөректээштерни база даарап турарлар. Чагыгларның ниити саны кышкы үеде улам көвүдээн. Бо бригадада Мерген Биче-оол ындыг чеддак тоннарны дүрген болгаш бедик шынарлыг даарап турар.

Ооң-биле кады ажылдап турарлардан Чойгаана Ондар, Чойгаана Бадыргы, Чечен Ооржак дээш, ооң өске-даа аныяктар кыжын кедер хептерни даараарынга бедик көргүзүглерни ай сазында чедип ап турарлар.

ЧУРУКТА: ателье «Чечекте» шалыпчы даараныкчы Мерген Биче-оолдуң база бир хөректээшти боду быжыпдаргаш, даарап киреринге белеткеп олурары.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тыртырган чуруу.

ДҮЖҮТ АЖААП АЛБАЙН БААР БИС

Улуг-Хем кожууун соңгу талазында Саян сыннарындан эгелээш, мурнуу талазында Таңды-Уула сыныңга чедир делгем девискээрни ээлеп турар. Ында арга-арыг, тарылга шөлдери, сиген кезер ногаан шык, одар-белчиир чүрттакчы чонга болгаш мал-маганга четчир. Чүгле тарылга шөлү безин 27 мун, сиген кезер чер—6607 гектар кылдыр санаттынып турар. Көдээ ажыл-агыйга хамааржыр 209 мун гектар шөл бар. Ол бүгү черлер районнуң чеди совхозунда, көдээ ажыл-агый эштежилгезинде, чүс дөртен алды арат ажыл-агыйында база Шагаан-Арыг хоорайда - быжыглаттынган. Оон ыңай үлетпүр, транспорт, харылзаа, энергетика, теле-радио харылзааларынга 1109 гектар черни аңгылап берген.

Кожуунуң бүгү шөлүнүң барык чартык кезиин арга-арыг ээлээн. Олар Шагаан-Арыгның ыяш ажыл-агыйынга хамааржыр.

Тарылга шөлдериниң, одар-белчиирлериниң, сиген-ширбиш кезер черлериң тодаргай карталары тургустунган. Ынчалза-даа «Арыскан», «ҮТКА 25 чылы» дээн ышкаш чамдык совхозтарның шөлдериниң хөрзүнүн шинчилээн ажылдар эргижиреэн. Ол черлерге шинчилел ажылдарын катап чорудары негеттинип турар.

Кожуунуң чер реформазын чорудар комитеди чүрттакчылыг суурларга чер даңзылаашкынын эрткен ийи чылда чоруткан. Бажың чаныың участоктарын ажыглаар херечилелдерни ооң ээлериңе берген.

Ажыглазын дээш аңгылап берген шөлдерин четче ажыглавас, бок сигеннерге үтледип аар, бир болза, суг-чарга хоорга-лдадып, хатка алзып каап-тар таварылгалар бар. Чижээ, эрткен чылын «ҮТКА 25 чылы», Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтар 2359 гектар черни ынчаар үредилер. Ол совхозтарга хөй түңүг торгаал онаар үжүрга таварыштывыс.

Черни чөп ажыглаар, чемишчидер ажылдар бистиң кожуунда дыка куду деңнелде тургустунган деп болур. Эрткен чылын «Чааты» совхозтан өскелери черже чаңгыс адышдаа органиктиг чемишчидилге чаштаан. Херек кырында совхозтарның сүт-бараан фермаларында, малчын турлаг-ларда чүс-чүс тонна үнелиг өдек чыл-чылы-биле анаа чыдып турар. Ону шанактыг, тергелиг хөй-ниитиниң күжүн ажыглап турган безин шөлдерже үндүр сөөртүп турган болза, немелде дүжүт-ле ап турган.

Минералдыг чемишчидилге совхозтарда шуут чок деп болур. Эрткен чылын үгле 500 тонна чаштынган. Бо хүннерде минералдыг чемишчидилге садып алыр акша-хөреңги совхозтарда чок.

Үстүнде бо ийи борбак фактыдан алгаш көөрге, ам бешалды чыл болгаш черден үнүш-дүжүт өстүрер айтырыг шуут шиңтпирлеттинмейн баарынып айыылы тургустунуп келген. Хайгааралдан алгаш көөрге, хөрзүнде чемиштиг ниинди 1956 чылта деңнээрге, 1986 чылда чартык хүү кызылган. Бо дээрге СССР үезинде эн-не хөй минералдыг чемишчидилге ажыглап турган чылдар-дыр. Бир эвес 1996 чылда ниинди хүүзүн көөр болзувусса, ол чиде-даа берген болуп чадавас. Ону катап тургузары дыка берге. Чер ажылдыгларга шуут-ла хай-халап болганы ол-дур.

Ооң-биле чергелештир калий, фосфор дээн чергелиг бүдүмелдер эвээжеп турар шөлдериң саны чыл келген түдүм үлам көвүдеп турар апарган. Көдээ ажыл-агыйны химижидер станцияның шинчилелдериниң алгаш көөрге, Улуг-Хем кожуунуң совхозтарының тарылга шөлдеринде сөөлгү чылдарда чемиштиг бүдүмелдер дөрт катап кызырылган бооп турар. Ол дүвүренчиг медээ эвес бе?!

Ындында-ла баксыраан хөрзүнүг шөлдеривисти хатка, сугга үредип турарывыс канчап-даа таарышпас. Бо хүннерде 1490 гектар тарылга шөлү шуут сандан үнген. Бо дээрге «Ийи-Тал» совхозтуң бүгү тарылга шөлүнден безин ажып турар хемчээлдиг шөл ышкажыл. Шак ындыг халапбиле демнесшпес болзувусса, кыска хуусааның иштинде та чеже гектар черивисти чидирип аар бис. Хөрзүн эрозиязынга удур хемчеглер алдынмастаан, чайгы үелерде келир чылга хөрзүнүг белеткевейн келгенивистиң түңнелдери ол-дур.

Көдээ ажыл-агыйда сугтаттыг черлерни ажыглап турары база-ла таарымча чок. Торгалыгнын сураглыг сугтарылга системазында «Фрегаттарны» шын эвес тургусканындан ажыглаар аргажок болган. Ооң үржүүндан 240 гектар шөлү суг-биле хандырбайн барган. «ҮТКА 25 чылы» совхозка хамааржыр Хүүленең болгаш Борбак-Арыгның суттарылга системаларының дөстериниң үрелгениниң оларда ажыл чыдар сугнуң хемчээли ажок кызызы. Арысканның суттарылга системазы шуут ажыглаттынмайн турар. «Ийи-Тал» созхоз 130 гектар черге ногаа олуртур, 39 гектар черге тараа культураларын өстүрер аргалыг тургаш-ла, баштайгы өзүмнерин малга чиртип, кандыг-даа дүжүт ажаап албайн барган. Совхозтарның удуртукчулары үстүнде четпестерни эдер дээш бар-ла аргаларны ажыглаар болза эки. Чүге дээрге суггаттыг черлер — доктаамал бедик дүжүт бээр кара чаңыс баазавыс-тыр.

Шагаан-Арыг хоорайның чүрттакчылары боттарының бажыңнарынын чанында шөлдерни (участоктарны) чөп ажыглап турар-даа болза, хоорайжыларга картофель олуртурунга таарымчалыг шөлдер барык чок бооп турар. Хоорайның арыг-шеверии сагыттынмайн келген. Ногаанчыдылга ажыллары болур-чогууру-биле чоруттунмайн, часкы, чайгы үелерде хадый бээрге, доозун-довурак дүй алы бээр. Чаа соңгүткан хоорай чагыргазы (даргазы Е. Х. Хаян) боттуг хемчеглерни алыр боор деп бүзүреп турар бис.

Хоорай болгаш көдээ чагыргаларга быжыглаттынган черлерни чөп ажыглавайн турарын ыыттавайн баар арга чок. Ол черлерни колдуунда совхозтар ажыглавышаан хевээр. Ынчангаш совхозтар ол черлерни хоойлу өзугаар ээлериңе дедир эгидер ужурлуг.

Тус чер чагыргаларынга хамааржыр турар черлер ээ чок болганының түңнелинде үрелип, шынарын чидирип турар. Чижээ, Арыскан, Иштии-Хем суттарларның чанынга тарылга шөлдерни олар кылып алганнар. Чаатының тус чер чагыргазынга хамааржыр 33 гектар тарылга шөлү база-ла одар-белчиирже шилчий берген.

Көдээ суурларда дыка хөй чүрттакчылар бажың чанының участоктарын огородногаа өстүреринге ажыглавайн турары канчап-даа таарышпас. Хоорайга бодаарга, көдээде бажын чанының шөлдери дыка делгем болгай. Аңгылап берген шөлдерни ажыглаваска, хоойлу өзугаар торгаар апаар.

Саян-Шушенск ГЭС-тиң суг шыгжамырының үгле Улуг-Хем кожуунда ээлеп турар шөлү 1173 гектар. Сугнуң деңнели 540 демдектен безин ажа бергилээр. Ол суг чооккавы сиген шөлдерин шыва ап, ол хамаанчок суг четпес турган черлерни тулаалаңдырып турар апарган. Ол ышкаш янзы-бүрү халдавырлыг микроорганизмнерни тывылдырып турары чажыт эвес. Олар кижилериниң, малмаганның болгаш өске-даа дириг амытаннарның кадыкшылынга дыка үлуг айыылды түргүза берген.

Чер дугайында хоойлуларны күүседир дээш кожуунуң чер реформазының комитеди чамдык тодаргай ажылдарны кылып турза-даа, эки түңнелдерни чедип албааны хомуданчыг. Ынчангаш бисте берген эргелерни бүрүн ажыглап тургаш, чүрттакчы бүрүзүн, арат ажыл-агыйларын болгаш совхозтарны черни чөп ажыглаар, оон хөй продукцияны алырын чедип алыр сорулгалыг бис.

Людмила СЕДЕН.
Кожуунда чер реформазы чорудар комитеттиң даргазы.

БУТ КЫРЫНГА ТУРАРЫНГА БҮЗҮРЕЛДИГ

Эрткен чылдың түңнелдери-биле алырга, Шуурмактың ыяш ажыл-агый чери продукция бүдүрериниң талазы-биле хожудаңгай бүдүрүлгелериниң санынга кирип, хоозурап сандараарының оруунда туруп турар. Ында амгы хүннерде байдалга хамаарыштыр бистиң штаттан дашкаар корреспондентивис Өөлет Чинмит ооң удуртукчузу М. П. Чүмбүрүк-биле үжүражып чугаалашкаш, аңаа чамдык айтырыгларны салган.

— Мунзук Петрович, баштай ыяш ажыл-агый черинин ниити байдалын чугаалап берип көрүнерем.

— Мен бо ажылга чоокта, эрткен чылдың төнчүзүнде, кирген мен. Шуурмактың ыяш болгаш арга ажыл-агый пунктузунуң ажылы аажок сандаргай байдалда келген. План күүселдези туруп алган, оон туржук, хамык ажылчыннар тарай берген. Машина-техника үрелириниң эрткеш, колколун эрги турган начальник Омак Луду садып-сайгарыпкан болуп турар. Тодаргайлаарга, 11 машина-техника аймаан орнап-солуп, садып-саарыпканы илерээн. Ол дээрге самосвал, «УАЗ», трактор, погрузчик дээш, өскедаа машина-техника-дыр. Автобусту безин орнапкан турду.

— Ол орнап-солупкан, чок кылыпкан машина-техниканың оода-чадаарда «дуюун» тургузуп турар ирги бе?

— Ийе, ол талазы-биле чугаа чоруп турар. Орнажылгага барган автобусту О. Луду дедир эгидип берди. Биске кол-ла херек чүве автобус болгай, үгө дизе кыштын соогунда ырак-узак ыяш белеткээр цехтерже ажылчыннар дажыыр, чедирер апаар. Оон-даа өске машина-техниканы эгиттирер, азы «дуюун» тургузуп, өртээн төлеттирер талазы-биле ажылдар кылдынып турар.

— Силернин албан черинериниң агар санында акша-төгерик бар бе азы кандыгыл?

— Бо талазы-биле пат бис, балдыр кошкак. Ажыл туруп алганда, хамык ажылчыннар тарай бергенде, шупту чүве сандараашкында турда ындыг болбайн канчаар. Начальник турган. О. Луду боду база аарааш эмчилеп турда, сандаргай байдал тургустунган, ажылчыннар акша-төгерик холга албайн баргаш, баштарының углаан уунче тоо-быдаргай тарай кылаштажы берген турган чүве-ле болгай.

— Арткан-калган машина-техниканы акт ёзугаар хүлээп алдыңар-ла ыйнаан?

— Амдыызында чок ийин. Үгө дизе эрги турган механик ол бүгүнү билир, ол талазыбиле ажылды бүдүн-бүрүнүбиле харыылап турган кижидир, ам-даа ол хүлээлге аңаа онаажып турар. Мен бодум хуумда кайын таанда хажыызынга хайгааракчы болуп олурар ийик мен. Хамык чүве четчележи бээрге, ужурчөвү, уг-шии билдине бээрге, акт ёзугаар хүлээнчип алыр бис.

Агар санывыс акшаланы бээрге, чаа машина-техниканы немей садып алырывыс чугаажок. Техника дээрге-ле ажылдаарынга кол-ла идиг, чөленгииш ол-дур. Акша-ла турда, чүну-даа садып ап болур үе-дир бо.

— Силернин бо бүдүрүлгенер хөй электроэнергия чарыгдаан дижири шын бе, Мунзук Петрович?

— Бо айтырыгда кижи маргыжар чүве чок, ол шын. Мооң мурнундаазы-биле кады бо чылын 75 миллион рубльдиң электроэнергиязын чарыгдаан. Ол дээрге штраф-торгаалдыр. Бо торгаал бисти шуутла хөлүн эрттир чилييвисче киир «сорупкан». Мооң кол чылдагааны хемчег-керээ чарып албайн турганындан болган. Бо дээрге ийи-бир класстың өөреникчилери безин кылыптар, анаа бедүүн санаашкын-дыр ийин. Үгле электросчётчиктерни, ында алды көзенекте саннарны көргеш, электроэнергия чеги-биле ам чежени чарыгдаар дугайында керээни чыл бүрүде чарып каан турган болза ындыг хөй акша түннүг торгаал турбас турган-дыр ийин. Мооң мурнунда турган начальниктиң ажыл-агыйжы эвес, чүве тоовас, чүну-даа херекке албас, олутпай чоруундан хей черге когарааан бис. Шынында төлевир чылда бир миллион рубльден эртпес.

— Амгы бо берге байдалдарда башкарып орар бүдүрүлгенерни бут кырынга тургузуп алыр дээш кандыг хемчеглер ажылдап кылыр бодап турар силер?

— Кылыр ажылдарның хемчээли улуг. Мээң бодалымбиле баштай-ла ажылдаар черивистиң девискээриниң эгелээр бис. Шынында, ажылдаар черивистиң девискээринде хөрим-кажаазы үрелип бустугулай берген турду. Кижилер-даа, инектер-даа туралаан-на чериниң үнекире, кылаштажы бээр. Конторавыс чанында таңнылыл орар будка аксында эжик безин чок. Бо-ла бүгүнү чаартыр, эде кылыр, дуглаар бис. Оон ыңай ажылчыннарны катап чыыр, хаара тудар, оларның ажылдаар байдалын, хандырылгазын экижидер. Чазаныр станок үрелишкинде турар болганда, ону дарый септээр апаар. Аптара, үлгүүр-даа дижик, чоннуң чугула хереглээр эдилелдерин, херекселдерин кылып бүдүрер, оларның хемчээлин көвүдедир ужурлуг бис.

Амдыызында дилиг материалдары кылыр пилорама ажылдап турар. Оон ыңай Шуурмактан 45 километр Иртыш деп черде 6 кижи составтыг дилиг материалдары белеткээр цех бар. Ында ажылчыннарны аппарып чедирип каан бис. Оларда орук кылыр грейдер, «Д-75» трактор ажылдап турар. Бензин-биле ажылдаар 4 хирээ база бар. Ужурунда болза оларга 2 хирээ четчир турган, ынчалза-даа чүвени канчап билир дээш курлавырда 2 хирээни арттырып каан бис. Оларже доктаамал барып, аъш-чемин чедирип берип, негелде-дилеглерин хандырып турар бис. Чоннуң хереглелинге токпак-ыышты белеткээр-тус-тус ыяш белеткээр цехтериң санын көвүдедир бис. Чижээ, чамдыктары мал кажааларының ыяжын белеткээр, өскелери чунар-бажың азы гаражтар ыяжын белеткээш, оларны хереглээн кижилериниң бажыннарының чанынга аппарып, салып бээр кылдыр көрүп турар бис. Кажан кылып каан соонда төлевир алыры белен-не болгай.

Бистиң бо организацияны Тес-Хем кожуунуң чагырга чериниң эргезинде берипкен. Ынчангаш. кожуунуң чагырга чери-биле тудуш, демнежин алгаш, оларның удуртулга башкарылгазы-биле ажылдаар бис. Чазын картофель, ногаа аймаа, тараа тарыыр ажылды база кылырын аравыста сүмелешкен бис.

Кол сорулгаларын бирээзи агар санны ашкаландырар, ажылчыннарның төлевирин улгаттырар, хандырылгазын экижидери болур. «Тайгаш ужар, даянгаш туруп кээр» деп чоннуң мерген сөзү бар. Ынчангаш бистер база бут кырынга туруп, агар санывыс акшаланып, амыдырал-чүрттаалгавыс сегий бээр дээрзинге бүзүрээр бис. Малчыннар ышкаш малывыс чудай берди дээр эвес, бистер үгле берзенипкеш, ийи холдарывыс дынзыг ажылдаар-ла болзувусса, акша-шалынывыс арбыдаар.

ЧУГУЛАЛАП ЧУГААЛАШКАН

Тыва Республиканың Театр ажылдакчыларының эвилелиниң (ТАЭ) конференциязы болуп эрткен. Ацаа 57 кежигүннерлиг чогаадыкчы эвилелдиң баштаар чериниң 1991 чылдың февраль 12-ден 1994 чылдың февраль 13-ке чедир кылып чоруткан ажылын чугаалашкан. ТР-ниң ТАЭ баштаар чериниң даргазы, В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының кол режиссеру А. К. Ооржак отчеттуг үеде кылынган ажылдарын таныштырбышаан, ук эвилелдиң мурнунда туруп турар сорулгаларга доктааган.

Илеткелчи ТАЭ-ниң баштаар чериниң кежигүннериниң секциялар аайы-биле кылып чоруткан ажылдарын делгеренгейн-биле сайгарган. Бо хүннерде республикада В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театры, күрүнеин шин театры «Күзел» болгаш орус бөлүктүң артистериниң аныяк көрүкчүлер театры деп мындыг үш профессионал коллективтер бар. Тываның ТАЭ-зи девискээр аайы-биле Чөөн Сибириниң зоназынга кирип турар. Оон төвү—Иркутск хоорайда, ТАЭниң кол сорулгазы — театр ажылдакчыларының, эң ылангыя эвилел кежигүннериниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузары, оларның амыдырал-чүрттаалгазынче сагыш салыры, хоочуннарны хумагалап камгалаары, чаа салгалды бутка тургузары, артистерни, режиссерларны, драматургтарны, чурукчуларны, композиторларны дээш, театр, сценага хамаарышкан өске-даа мергежилдерни хаара тудары болур. Бо чогаадыкчы эвилелдиң отчеттуг үеде ажылын конференция эки деп үнелээн.

Тываның театр ажылдакчылары Уфа, Чебоксары, Абакан хоорайларга болуп эрткилээн национал театрларның көрүлделериңе болгаш фестивальдарынга чедишкиниг киришкилээн. «Ханныг истер», «Чингис-Хаанның ак булуду», «Үш үүл эртемниг ол» (хөгжүм-шин театры), «Дуруяа үүглери», «Дамдынлама» («Күзел» театры) фестивальдарга киржип, үнелелди ап, өөредиглиг үүлдерни артистер, режиссерлар илип алгылаан. Бо чылдың март 14-те эки шилер шиниң алыр комиссия кежигүнү критиктерни манап турар сан бергеннер демдеглээн. Ынчангаш ук чогаадыкчы эвилелдерни хаара тудуп турган «Чогаадылга» клувун ТАЭ-ниң баштаар чериниң чанынга катап тургузары доктаалда кирген. Оон төвү театрның фойезинде кылдынып турар биче сцена болур. Орта салым-чаяанныгларның чаа шилери, чогаадыкчы кежээлер, поэзия, ыры, фольклор хүннери эрткилээр...

ТАЭ-ниң баштаар черинге сонгулдалар конференцияга болбаан. Үгө дээрге оон составын эде сонгуурунга чедир устав ёзугаар ам-даа бүдүн чартык чыл хуусаа бар. Баштаар чериң даргазы Алексей Ооржак, а харыысалгалыг секретары Зоя Байыр-оол хевээр арткан.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

ДААП БОДААШКЫНЫМ

Сүт-Хөлдү үүге Сүт-Хөл деп адааныл, ону кым билирил? Ол черниң чогум чүрттакчызы мен-не болгай мен. Менден үүге ынчаар адаанын улус айтыварга: «Чок, билбес мен» деп харыылап чораан мен.

Сүт-Хөлге өскеним шын. Ак-Оруу деп черге төрүттүнгеш, ам 77 харлап чор мен. Сүт-Хөл деп аттың канчаар тывылганын чаңгыс-даа кижиден дыннаваан кижи болдум. Шаанда улуг лама башкылардаа Кызыл-Тайганы дагаашы, аалывыска-ла кээр чораан. Ол тайганы дагып турган кызыл бөрттүг, он шаа хире ламабашкыга аъш-чемни бистиң өөвүске белеткеп кылган турарын утпаан мен.

Шивээ дээр улуг даштарлыг чаңгыс-ла аал көжүп үшер орук бар, Сүт-Хөл чугаазында болза, шивээ дээрге херим деп уткалыг билдинер. Кижи азы шериг чүрттап турган камгаланыг черни шивээ деп турган чер деп билир мен. Шивээ бажынга үне бээрге, улуг делгем девискээрлиг мал-маган оттаар шөл бар. Шөлдүң хүн ажар талазында улуг арга баарында чайлаг ачам Дивижиктің чайлаа ол. Орта чайлап турувуста, лама башкылар Кызыл-Тайганы дагып турган үүге. Ынчан Чадаана хүрээзиниң улуг башкы ламалары келген. Тайганы дагаан соонда, он ажыг ламаны сонуургааным ам-даа сагыжымда артып калган. Олар шуптузула кызылгыры кончуг, тейи сүүр-сүүр бөрттерлиг боор чораан. Чамдыктарының каазы кончуг. Хевиниң даштындан чең чок хеп кеткен. Ачамдан ол хептерни айтырарымга: «Кандаазы» деп хеп-тир деэн. Кызыл-Тайганы өөң мурнунда та чеже катап дагаан үүве!

Кызыл-Тайганы көрбээн улус ону пат кайгаар дээр үүве. Дендии бедик болгаш хорумнарлыг. Ол хорумнарның аразында суг кончуг сүткүр кылдыр көстүр, сүттеп каан ышкаш болур. Ону барымдаалап лама башкыларның кайы-бирээзи ону ынчаар адаан боор деп бодум иштимде ынчаар даап бодаар мен.

Кызыл-Тайга база бир янзы шынар-бүдүштүг. Ол Сүт-Хөлдүң мырыңай ханы дүвүнден дөстелип үнген. Ынчангаш ол тайга талазының элезини кызыл өңнүг. Черле ынчаш черчүртүнүң төөгүзүн кижи бүрүзү билир-ле болза эки үведир ийин.

Сегбе ОНДАР.

ҮШКҮЗҮ-ЛЕ — ООҢ ӨӨРЕНИКЧИЗИ

БИСТИҢ Тывавысты «Дугуй кырында республика» дижири чөп. Улус ажыл-агыйынга туржук, анаа амыдырал-чүрттаалгага херек бүгүле үүлдерни амдыызында үгле автомашина күжү-биле үндүр-киир сөөртүп турар бис. Демир-орук, суг транспортунуң массалыг ажыын көре бээривис магатчок. Ол келир үе-дир. Амдыызында бисте эн кол бир мергежил — чолаачы болуп турар болгаш артар-даа. Мээң бөгүнгү чугаа чорудар деп турар кижим база-ла чолаачы кижи. Чолаачы боорда, башкы, ам бөгүн келзе-келзе — чазак-чагырга черинде албан-ажылдыг дарга-даа апарган.

«Чүрттаалгадан өлүмче чаңгыс базым» үүве дивежикпе. Шын болгу дег. Ынчалза-даа «чүрттаалга чүрттаары —хову кежери эвес» дээризис база чөп. Кым-на аңаа төлептиг иски арттырып каар болдур, ол ёзулуг кижи-дир. Борта чогаалчы, хөгжүмчү, атсураглыг ыраажы, дарга-бошка болуру-даа албан эвес. А мээң бо үүлүм маадыры бөгүнгү ээлел турары эргедүжаалы-биле эвес, а чолаачыбашкы бооп төөгүге артар-даа апаар. Чок-чо-ок, ол О. Лама, О. Комбүй-оол, В. Сапогов, О Хунажык эвес-тир. Оларга көөрде назылап кыыры арай-ла, ам-даа назын өйү кижи-дир. Ону чолаачы дидивис. Ам ат-бажын номчукчуга таныштырарывыс арткан Дадар Даржаевич Бегзи 1959-1960 чылларда ынчан «Механизация школазы» деп аладып турган, амгы Кызылда бир дугаар ОПТУ-га өөренгеп, ону арта үгле 4-5 демдектерге дооскан. Бистиң кижи бүгүдевис улуг төрээн чүрту-биле чергелештир үгле бодунуң хан-дамырында сиңип калган биче чүрттуг — төрээн черлиг, аал-оранныг болуру албан. Училище сөөлүнде ол төрээн сууру, Таңдыда Сүг-Бажынга бир чыл чыгам үеде «кан аътты эзертеп мүнган, трактористеп ажылдаан.

Ынчан оон амгы дег Дадар Даржаевич диртип турбааны тодаргай. Бичии көдээ оолак Дадар-оол эзеңгиден тептиниптер апарган. баштай тракторист. оон чолаачы апарган. А 1964 чылдың күзүнүнде Ачинскиниң индустриал-башкы техникумунче демги доосканы — ынчангы үчилищеден тускай бижиктир баргаш, чогуур шылгалдаларны база билдилиг эрткеш, ам биеэги ышкаш өөреникчи, сургуулдаа эвес, а шуут-ла курсант апарган. Школа, училище оон соонда калган, ам мурнунда — 4 чыл хуусаалыг шыырак техниктиг белеткел, чартык шериг байдалдыг солун өөредилгелиг техникум. Чалыы назынныг тевиниң үезинде, ылангыя үениң маңы хөлчок дүргеп. Хонуктар айларже, а айлар чылдарже шилчип, соңнуг-мурнуг шуужуп эрте бергеннер. Хып дээн назын үезинде дүүнгү сургуул, а бөгүнгү барык болдуңу-на үечергези аныяк оолдар, кыстарның дагдыныкчы башкызы, төрээн училищезинге кээп мастерлеп чаа ажылдааш, ижигип чадажып чыдырдала, шеригже кыйгыртып алгаш барган...

СОВЕТ Армиядан халажып келирге, ону республиканың автошколазынга башкыладып ажылдадып каан. Орта хөй-даа, эвээш-даа эвес, а таптыг-ла 12 кышты үдеп, 12 чайны уткуп, кызып ажылдап тура, бистиң бичин Тывавыстың бүлүн бүрүзүнге чежечеже чолаачыларны ол белеткеп бербээн дээрил. Орта адаанга каксы доктаар бис. Амдыызында. анаа бадыткал кылдыр, ам бо үе-шакта мээң баарымда оруп, хөөрежип орар бо эжимнің мырыңай чаа сөглеп органы мындыг сөстерин манаа үлай киирипсимзе ажырбас ышкаш ийин:

— Дөө куду он бир кожуунну белдирлештирген Элегес-Аксы суур бар ышкажыгай. Аңаа машина доскан дижик мен. Кайыже-даа бол, хамаан эвес. Чаным-биле эрткен «аар, чиик» автомашиналарның руль артында саадаан чолаачыларының үш дугаарыла мээң кандыг-бир өөреникчим болуп чорду.

«Эки кылган ажыл — элеп читпес алдар» деп үүве олдур. Оон кадында чон караа көскү болгай. Күш-ажылчы чедишкиннери, үре-түңнелдиг ажыл-ижи дээш ону удуртуп баштаар черлер 1980 чылларда ол-ла республика чергелиг, ужур-дузалыг автошколаны директорлаар кылдыр томуйлаан. Ынчап турда ооң даанган хүлээлгезинге кызымак үткүлүн эскерип, ам мырыңай бүгү Тываның пассажир аргыштырылгазын харыылаар кылдыр «Тываавтотранстың» оралакчы даргазынга депшидип эккелгеннер. Ол албан-дужаалга 1986 чылга чедир база багай эвес диртип ажылдап чорда, республиканың чогаадыкчылар болгаш чаартыкчылар нинтилелиниң хостаткан даргазының хозаан олудун эээлэрин бүзүрээннер.

Чогаадыкчы болгаш чаартыкчы... Бо ийи сөс бо албан-дужаалга бажында карактыг кижи бүрүзү-ле ажылдап шыдавас дээрзин долу хереченлеп турар ышкажыл. Маңаа тускай билиг-мергежил-биле чергелештир үе-биле бир деңге базып тургаш, кандыг-лабир чаа чүүлду тып, чедирип эккээри эргежок чугула. Ындыг болганда, ону шыдаар-ла кижи шыдаар дээнивис чөп. Дадар Даржаевич Бегзи ындыг үр эвестен бээр Президентиниң болгаш Чазактың аппарадында Тываавтотранспорт айтырыгларын харыылаар кол специалист болуп ажылдап турар. Эгезинде чүгаалаанывыс ышкаш — дугуй кырында туруп турар республикавыстың дүүнгү, амгы, ам даартагы, эртенги амыдыралы оон бөгүнгү ажыл-чорудулгазы-биле дорт хамаарылгалыг дээрзи билдингир.

АВТОР бо чүүлдүн маадыры кижиниң дүүн аңгыс чарыл, чаңгыс бодунга быжыглаан трактору дээш харыысалгалыг тракторист турганындан, ам кээп бүгү Тывада шимчээр-шимчевес техника, транспорт дээш албан-ажыл чорудар тускай дүжүлгелиг дарга болгуже эткен орууп номчукчуга каксы таныштырып тура, ону ол дээш алгаар сорулга салбаан. Кым-даа кижи президент, ат-сураглыг эртемден, күш-ажылдың маадыры кылдыр төрүттүнүп келбээн-не болгай. Ынчаар чаяаттынган чадавас, ол өске херек. Москва доп-дораан тургустуна бербээн. Кызыл база-ла.

А мээң кол сорулгам — оон бир шагда тракторист, чолаачы мергежил чедип алган эш-өөрүнүң, а кол-ла үүл оон дүүнгү өөреникчилериниң, а бөгүнгү хөй санныг тыва хиндиктиг чолаачыларның ажыл, амыдыралынга салаа базып санап турган, каксы доктаары үүве, эргим номчукчу. Оларның бир чамдыызы ам бо минута-секундада бо одуругларны номчуп ора, башкыларның чедишкининге өөрүп, оон күженишкини силерниң база ажыл, амыдыралыңарга биче-даа бол ачы-буянын, дузазын чедиргенин бодап орар силер дээрзинге чигзинмес мен. «Өөреникчилерим — бүгү Тыва» дээн оон сөзү кол факт-барымдаа болганда, маңаа саннар кол херечи болбас ышкаш үүве чорбадыве. Кажан, каш чылда, кандыг районнуң кайы суурундан қым деп аныяк кижи ук автошколаны дооскан, узун даңзылыг демдеглел дептери Чазак өргээзинде оон ажылдаар столунуң иштинде кезээде чыдар чоржук. Техниктиг дээди эртемниң диплому-биле кожа-кады.

1959-1960 чылларда Кызылга бөгүнгү оон амыдыралын ужуктааны, хөй-хөй эштериниң шынчы бооп артканы кол мергежилди чедип алырда эгин кожа-кады өөренип турганы өөрлери кайда дээрзин каксы сактыптарын оон дилээн мен. Ам Д. Д. Бегзиниң бодунга сөс:

— Ынчан кады өөренип турган өөрүмден амга чедир Хову-Аксында «Тыва кобальт» комбинаттын автотранспорт бүдүрүлгезинге бүгү назынында чолаачылап ажылдап келген эжим бар. Назы-хары мээнии-биле дөмей-ле, бежен ашкан. Мартоол Долаанович Бады дээр үүве. Дем адааным улуг бүдүрүлгениң кол инженерлери түржүк, а директорлары солчуп-ла турар, а мээн эш тоор-даа ужур чок. Ол-ла черде, ол-ла ажылында хевээр. Ол АТБ-де база бир эжим бар. АТБ тургустунганындан бээр бо хүннерге чедир ында ажылдап чорууп кижи. Таңды, Чеди-Хөл кожуундары. найысылал Кызыл аразынга чоннуң аргыштырылгазын доктаамал эки хандырып келгени дээш орденхавыяага-даа четкен болгай. Автобус чолаачызы Анатолий Долаанович Болаттың дугайында чугаалап турарым ол. Ам-даа адаар болза, ама саазын кайын чедер. Оларның дөгерези-биле кады төрээн халышкылардан артык, өгбүлелериниң, ажы-төлүүс, алган кадайларывыс-биле эдержип, үнчүп-киржип чоруур чаңчылывыс хеэээр.

Ооң өөреникчилери бөгүн республикада дыргын тараан дээрзин дем-не эскерип каанынар чугаа чок, хүндүлүг номчукчу. Республика найысылалындан эң-не ырак чыдып турар чер кыры-биле чедер дээр болза, өске бир кадагааты чүрттүң чер-девискээрин ыяап-ла таварып эртер кожуун Мөнгүн-Тайгада безин мээң өөреткен өөреникчилерим үүс ажыг дээр кижи. Ынчап кээрде, ол кожуунуң бөгүнгү амыдыралчы судалын тудуп, өске хары чер таварты аргыштырып, бараан, хөмүр-даш, уксаалыг малмаган, сиген-ширбиш сөөртүп келген чолаачыларның барык дөгерези — ооң өөреткен өөреникчилери. Амы-хүүда чиик машиналарлыг-даа дижик. Кожуун төвү Мугур-Аксында 60, а Мөген-Бүренде 45 хире. Кожуун, суур аайы-биле шак ынчаар санап чорүй баар болза, чаңгыс мунга чытпас хире чорбадыве. Бо Кызылда безин оларның чежизин ол дээр. Олардан ылангыя бөгүн шаннал-макталдыг ажылдап чоруур «Агроулетпүртранс-1»-ден Михаил Мөңге, Сергей Ооржак, Пассажирлер АТБ-зинден Виктор Тюлюш, Шириме Шөмбүл болгаш өске-даа он-он чолаачыларны ол адап, сактып орар.

СОЛУН үүве, оон сургуулдарының аразында бодунуң үе-чергези, кады төрээннери, адазы-биле үгле оглу эвес, а ооллары дээш, кымнарны чок дээрил. Бо хүннерде республиканың Алдан-Маадыр аттыг чүрт-шинчилел музейинде хөй чыл иштинде чолаачылап ажылдап чоруур, мээн хөлчок чоок таныырым, кижи экизи оон эртпес эң бар. Долу ат-бажын Степан Седенбалович Доржу дээр. Ынчаарга Доржу биле Бегзи ийи эге школаның бир клазындан эгелеп кады өөренип, кады ойнап өскен эжишкилер үүве-дир. Амыдырал ээр-дагыр оруктарлыг дээрисе шын. Чылдар эртер, олар ийинин бирээзи өске бирээзинге өөреникчи, а бирээзи шуут-ла башкызы апаар. Бир сөс-биле чугаалаарга, С. Доржуну мындыг бедик мергежилдиг чолаачы болуп кылдыр оон болдунун-на эжи Д. Бегзи өөреткен, «хлебке чедирип» кааны бо.

«Дагыр эргек талазын тыртар» үүве дээр. Мээн өскентөрээн Эрзинимден оон, Дадар Даржаевич Бегзинин өөредип каан чолаачыларының хөйүн! Бо бүгүнү демги кылын демдеглел дептери бүрүн хереченлели. Чаңгыс «Мөрен» совхозту ап көрээли. Мээң чаңгыс классчым Бады Сувак, төрел дунмам Даш-оол Баанай бүгү назынында башкызының чедирип кааны ол-ла чолаачы мергежилинге шынчы болуп, алдар-хүндүге четкеш, бөгүнге дээр ажылдап чорлар. Ноозун Чамзырай созхоз директорунуң эки-багай ажыл-ижиниң хереченизи, оон бир чарылбас «өңнүүг» — чолаачызы. Оолак Дадарыкпай — сыллыстыгда сыдым чаяр чылгычы, Эрес-оол Ижи чүүк машина чолаачызындан ам бөгүн Эрзин кожуунуң түс чер чагырганың иштики херектер начальниги, милицияның подполковниги апарганын башкызы улуг чоргаарал-биле чугаалап олурду. Ол-ла Мөрен сүүрдаң Иван, Бады-Мөңге, Бады-Шулуу Лаажап деп үш алышкыны ол аңгы-аңгы чылларда база чолаачыга өөреткен кижи болчук.

Оон-даа солун болгу дег бир үүл, бир шаанда Эрбектен Биче-оол Оюнович Чамзынны ол чолаачыга өөредип каан. Дараазында ол-ла мергежилге, ол-ла башкыга өөренири-биле ам демгивистиң ооллары — Алексей, Сергей, Василий үш база келгеннер... Сибириниң социал-политиктиг институдунуң доозукчузу, «Шын» солунунуң киллис эргелекчизи Виктор Кара-Салдын адын солун арнындан көрбээн тыва номчукчу кайда боор. Ол база Бегзинин өөреникчизи-дир. Мындыг ачы-буянныг, солун амыдыралдыг, намдар-төөгүлүг тыва улус хөй-ле болзуңам, өршээл!

Седип МОНГАЛ.

Төлептиг чаңчылывыс, төлзүрек мөзүвүс канчап барганыл?

I. ДЕРЗИГ-АКСЫ ШКОЛАЗЫ: өскүстерге дузалап көрүңер

Өскүс-чаңгыс уругларга Өмек-дөмек болур-ла ыйнаан. Өрү тыртып, дузалаарын Өргүн чондан дилеп тур бис!

Дерзиг-Аксында өскүс уругларга школазы ажыттынгандан бээр 5 чыл болуп турар.

Өскүстериң салым-чолу янзу-бүрү: оларның ада-незиаар аарыгдан өлген, авария, озал-ондактан барган, а чамдыктары оларны анаа-ла кара сеткил-биле каапканнар.

Шаанда Тывага «дириг адаиелиг өскүстер» деп үве турбаан. Өскүс уругларны чоок кижилери боттарының төлдери дег азырап, өстүрүп, ажылишке өөредип, кижизидип чораан. Ам ол чаагай, чараш, кижизиг чаңчылывыс канчап барганы ол? Харындаа-ла арага-хымыска алыскаш, тояап, чер кезээш, ажытөлүнден дезип, чаштынып чоруур аныяк кижилерниң саны көвүдээн. Эрте чажындан божуп алгаш, оозун азырап, өстүрүп шыдавазын билингеш, божуур бажыңга ийикпе, уруглар бажыңнга оглун азы кызын дужааптар аныяктар әңдерилген. «Адаиелиг өскүстериң» саны ёзулуг өскүстерден көвей. Маная кым бүрүүлүгүл? Төрээн төлүнден ойталаан өөдежокпай, арага-дарыже сүндуккан албыстыг ада-не болбайын.

Ынчалза-даа кайы-даа таварылгада өскүссүрээн уругларның төрээн ада-иезинден аңгыда, кырган-авазы, даай-авазы, улуг үгбалары, чоок кижилери бар-ла болгай. Олар өскүстерге дузалап, ашкарыпчемгерип, хепкерип чорза кандыг боор.

«Ада-иелиг өскүстернин» хөй кезин интернатка келириниң мүрнунда аш-чүтү, төрегделди, чүртталганың бүгүле багай талазын көрүп каапкан, сагыш-сеткили хоозурай берген ооллар, уруглар болгулаар-дыр. Оларның сагыш-сеткилиниң балыы улуг. Ону «эмнээр эм-таң» тывылбас.

Бистиң интернаттың башкылары, ажылдакчылары өскүссүрээн ажы-төлду эктинден элетпейн, хырындан аштатпайн, өстүрүп-доруктуруп, эртем-билиг чедирип, амыдыралчүртталгага үдеп каар дээш эртем-билиңн, уе-шагын, шыдал-күжүн харамнанмайн тура-соруктуг ажылдап турарлар.

Канчаарга-даа чаштың сатыжында чоок кижилери: ада-иези, акы-дүңмазы, кырган-авазы, кырган-ачазы, даайлары, даай-авалары артып калган. Олар төрелдерин көрбээн, танывас-даа болза, кажан бир-шагда кады чүрттап, бирле чүвени кады кылып турган кылдыр чөгаадып хөөрээр, оон сагыжы баксырап, «төрелдерим тыпчып беринер, башкы» дижип дилээрлер. Өскүстер чүгле төрээн ада-иезин эвес, чоок кижилерин сактып, ишти-баары ийлеп чоруур. А бо чаш кижилер улуг улузунга, ада-незинге херекток. Төгенчиг-ле-дир!

Бо өскүстерни көргеш, бодумнуң, дүңмаларымның дугайын бодап келгеш, кырган бодум ада-немге, төрел чонумга чоргаарланып, оларга чүдүп, тейлеп, черге чедир мөгейип, санап-сактып четпес өремни билип чоруур мен.

Бистиң ада-иевис бөдүүн ишчи улус. Оларның эп-найыралдыын суму чону чугаалажыр. Аваныс Өшкү-Саар Олакаевна уран-шевер, Сой, Бүрен сумузунуң ол үедеги тыварында оон даараан идик-хевин кетпээн кижи ховар. Идик-хеп быжып, даарааарынга өөредип каан эш-өөрү амдаа аваның уран-шеверин кайгап чугаалажып чоруурлар. Аваныс кончуг биче сеткилдиг, дузааргак, хүндүлээчел, кээргээчел, өөрзүрек, ажылишчи, кылган чүвезин эпизинге чедирер кижи. Ачаныс Назын Арыяевич аваныс бүгү талазы-биле деткип, үйгудыш чок ажылдаар, эртем-билигже чүткүлдүг. Улуг эртем чок-даа болза, колхоз, совхоз чаа тургустунуп турар үеде удуртуп баштаар ажылдарны-даа кылып чораан.

Мен өг-бүленин улуг уруу мен, өөвүс ишти тос кижи бис. Авам, ачам, мен, 6 дүңмам. Амыр-тайбың, аас-кежиктиг, өөрүшкү-маннайлыг, эгээртинмес ынакшыл-биле бүргеткен, аарыг-аржык билбес чордувус. Ынчалза-даа... Аваныс 38 харлыында божааш, хан базыышкыны улут болганындан, бажынче хан чүгүргеш, элекке мөчүп калган. Шак ынчаар бистиң кырывыска каранғы дүн дүшкен. Ынчан 18 харлыг мен, Кызылдың № 2 школазынга 10-гу класска өөренип турдум. Авамны ажааган хүн ачам, даай-аваларым, чоок төрелдерим чыглып алгаш, ам канчаар чүрттаарын чугаалаштывыс. Ачам мени: «Школаң доозуп ал, өөредилгең уламчыла — ол аванның күзели-дир» — диди. Ынчалза-даа мен ынаваан мен, төрелдерим мени деткээн, ачамга өл-чаш 2, 4, 6, 8, 10, 15 харлыг уруглар-биле артары бөгге-ле болгай. Авам чок болган соонда бир неделя болганда колхоз даргазы М. П. Середкин бажыңывыска келгеш, ачамны сургап, мынча хөй чаш уруг-биле канчап ажылдаар сен, уругларыңны уруглар бажыңынга, өскүстер интернадынга өстүрүп ал, документилерни кылдыртып келдим деп бо-ла, Ачам:

— Сагышсырап турарынар дээш четтирдим, өжим, ынчалза-даа уругларымны бодумдан ыратпас мен, төрел чонум, колхозум яслизи бар, улуг уруум өөредилгезин түр када каапкан, ажырбас бис— дээш, ынаваан.

Шак ынчаар авамны солуп, дүңмаларымны өстүрериңе ачамга дузалажып эгелээн мен. «Эки кижиге, эш хөй» деп үлегер чугаа бар болгай. Ада-иевис чонунга хүндүлүг, бүянныг улус болганындан, Бүрен-Бай-Хаак сүүрүнүң орустыва бүгү чону бисти, мээң дүңмаларымны ынакшыл-биле бүргеп, кандыг-даа кижи бисти эргеледип, чассыдып, чаптаарын ам-даа үтпаан мен. Ең ылангыя даай-аваларым Синилин, Толар, күүйлерим Синилин, Мажыр, улуг улустарывыс Өпей, Бүлүүн, Мышкаар, Балган, Дантал суглар бисти кажан-даа карбас, карактажыр турганнар. Дора дээрге инектервисти-даа саг-жы кааптар, ыяш-даш-даа кылырынга, сиген-ширбиниш-даа белеткээринге ачамга дузалажы бээр. Ачам кымны-даа дилевес, боттары-ла кылчып чорааннар. Ол үеде идик-хеп амгы ышкаш садыг-магазин долдур эвес, хөй кезинде даарап келер болгай. Бир-ле төреливис бир-ле кижиге, бирле чүвени даарап эккеп бээр. Үе-шаг берге-даа турган болза, байырлал санында дүңмаларымга чаа хеп кедиртир турган бис. Ынак эжин, хөй уругларының незин чидиргениден ачавыстың арын-шырайы карарып, карактары безин оңгарарып кире бергеи. Ону мен дыка эскерип турган мен. Оон ол аар кажыдалын ажып эртеринге төрел чону, күш-ажыл дузалаан.

Чыл эрткенде, часкы экзаменнер үезинде, авамның күзелин боттандырар дээш Кызылга келгеш, хорайның улус өөредилге килдизиниң чөпшээрели-биле № 2 школага ортумак школаның экзаменин дужаагаш, аттестатты алдым. Мүрнүнда класым удуртукчу башкызы турган аныяк башкы Галина Лукьяновна Воскобоева меңээ дыка сагыш чоап, башкы болур салымныг сен деп көгүдүп тургаш, облоюга чедиргеш, башкылаар дужаал бижидип бергеш, чагыл-чагыл чоруттуг. Дужаал ёзугаар ол-ла чылын башкылай бергеш, бот-өөредилге-биле башкы институтун доозуп алдым. Ачы-буянныг ада-нениң ажы-төлү дүңмаларым база-ла чоннуң чоон оруун чандыр баспайн, төрээн чүрттунга, чонунга бараан болуп чүрттап, ажылдап чорлар. Улуг дүңмам Көгел — хоочун механизатор, ам тудугжу, Кижей — «Бүрен» совхозта кол зоотехник, Мария — кадык камгалалыңның алдарлыг ажылдакчызы, фельдшер, Лиза — банк ажылдакчызы, Сергей — дээди эртемниг автоинженер, математика башкызы, ам башкылап турар, а Дора—өөнүң ишти шериг хүлээлгелиг болгаш Чита области шериг округунда бухгалтер. Ачаныс ажы-төлүн чырык орукче киргеш, 68-тиинде мөчээн.

Мээң аксым-кежин — азыражып, өстүргеним 6 дүңмам, бодумнуң 4 төлүм. Улуг уруум башкы, оглум прокурор, ортун уруум башкы, хеймер кызым университет студентизи — чурулга салбырында. Дүңмаларым ажы-төлү дээш ам-даа ажылдаарын, чүрттаарын күзеп чоруур мен. Оларның ажы-төлү 24 кижи, онча-менди, кадык-чаагай өзүп чоруурлар. Ону база-ла адаием буян-кежин деп санаар мен. Өршээ хайыракан!.

Тыва хөрээженнер, төрел чонум, угаан-сарыылдыг боор көрээли. Хилинчек чок чаш ажы-төлду өскүссүретпээли. Өскүс кижини төрелдери азырап аар чаагай чаңчыл база катап эглип келириңге бүзүрээр мен. Ындыг-ла болзунам!

Ам бо хүннерде бистин Дерзиг-Аксында өскүстер школазында 75 өөренікчи бар. Оларның саны ай санында өзүп турар. Чайгы дыштанылга чоокшулап олурар, дыштанылгада КПТУ, ХПТУ-ларда өөренип турар 14 уругларывыс чедип келир. Школага чайгы сентелге ажылы эгелээр. Моон мүрнүнда уругларывыс пионер лагерьлеринге чай эрттирип турган, ам кайа чайладырыл? Үе-шагның өскерилгени, нарыыдааны-биле амыдырал бисти кызып келди. Ай бүрү немежип турар уругларга аъш-чемге, идик-хепке, өөредилге дериг-херекселинге, күш-ажыл, спорт эт-херекселинге артык чарыгдал негеттинип турар. Өскүстерге түскай күш-ажыл лагери, машина-техника, бажың-балгат, ажылдаар чер, ойнаар янзы-бүрү дериг-херексел болза, чайны эртип алыры база чиик.

Ам бо үеде дыка түренги байдалда чүрттап тур бис. Баар, базар чери, чүрттаар оран-савазы чок, өзү-баары ийлеп, аарып чоруур ажы-төлге дуза кадып, бүгү Тываның чону көрүп кээр боор деп идегел-биле улус өөредилгезинин шүтүмү-биле февраль 21-26 хүннеринде теле-радио марафонну организастап эрттирер деп турар.

Далайга дамды дуза, ынчангаш өскүстерге дузалаарынче бүгү чонну кыйгырып тур мен. Ажы-төлду өскүссүретпейн азырап, өстүрүп көрээли, төрээн тыва чонум.

Анна МӨНГЕ.

Хоочун башкы. Улус өөредилгезиниң тергинин.

ЧАГЫРЫКЧЫЛАР ӨӨРЕНИП ТУРАР

Эрткен чылдың декабрь 12-де, бүгү Тыва Республикага ышкаш, Барыын-Хемчик кожуун девискээринге түс чер чагыргаларының даргаларының соңгуллалары болган. Оон түннелинде Ак-Довурак хоорайның, Кызыл-Мажалык суурнун болгаш кожуунда 7 сумунун чагырга даргалары соңгуткан. Оларның арга-дүржүлгазы четчир, чоннуң хүндүткелин чаалап алган, чон аразынга ажылдап шыдаар, бо рынок, реформа, бот-башкарылга дугайын медереп билир, чоннуң ёзучаңчылдарын катап тургузарынга сонуургалдыг, ону организастап шыдаарлар.

Ындыг болза-даа кожуун чагыргазы соңгуткан түс чер чагырга даргаларын болгаш өске-даа харыысалгалыг ажылдакчыларны чыып, оларның-биле кичээл-өөредилгени, семинар-хуралды эрттиргилээн. Чижээн алгаш көөрге, «Тыва Республикада түс чер ботбашкарылгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун өөренген. Ук хоойлу 1993 чылдың декабрь 13-тен эгелеп күштүг кылдыр ажыглаттынып эгелээн.

Сумуларның, суурнун чагырга даргалары, кожуун чагыргазының харыысалгалыг ажылдакчылары, албан организацияларның удуртукчулары семинар-хуралга үстүнде Хоойлуну сайгарган. Ону килдис эргелекчизи М. Хертек, тодаргай чижектерге доктаап, таныштырган. Семинар-хурал ажыктыг болган. Ылаңгыя суму, сүүр чагырга даргаларының эрге-хүлээлгелериниң дугайын олар тодаргай өөренип билип алганнар.

Түс чер чагыргалары черчерге көдээ ажыл-агый, үлетпүр, транспорт, садыг болгаш өске-даа айтырыгларны канчаар удуртуп башкарар дугайында кожуун чагыргазының даргазының оралакчылары Ч. Дожулаа, Э. Монгуш олар чыылганнарга чугаалап бергеннер. Семинар-хуралды кожуун чагыргазының даргазы Д. Хомушку башкарып эрттирген болгаш түннелин үндүрүп, чүве чугаалаан.

Январь айның төнчүзүнде түс чер чагыргаларының өскедаа ажылдакчылары-биле өөредилге кичээлди кожуун чагыргазынга организастап эрттирген. Аңаа ажылчы чондан кирген негелде-хомудалдарны хандырарының, организастаарының, чогуур үеде харыыларны бээриниң дугайында херек эмгелелинин эргелекчизи М. Кызыл-оол доп-чу, тодаргай чугааны кылган. Ол ышкаш документилерни архивке дужаары, оларның хүүсаазының чурумунун дугайында архив килдизиниң эргелекчизи М. Ооржактың инструктаж-тайылбырын семинарның кижикчилери өөренген.

Оон ыңай, Тыва Республикага чер реформазын сайыдарды болгаш черни өөртүү ажыглаар талазы-биле ТР-ниң Президентизиниң 1993 чылдың декабрь 8-те хүлээп алганы № 100 Чарлыын чер реформазының комитединиң ажылдакчызы О. Хүрен-оол таныштырган.

Моон-даа соңгаар мындыг хевирлиг өөредилге-семинарларны организастаарын Барыын-Хемчик кожуун чагыргазы планнап турар.

Макар ХЕРТЕК.

Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының килдис эргелекчизи.

БҮЗҮРЕЛИН БАДЫТКААЙН

Улуг-Хем кожуунда эң-не хөй чүрттакчылыг суму—Хайыракан. Буура-дагның баарында, булуттуг дээрниң адаанда, Улуг-Хемниң эриинде, улуг орук аксында чыдар чер-ле болгай. Хайыракан биле Ийи-Талдың аразынга кара чажындан өскен оолдарның бирээзи Биче-оол Монгул-оол чүве.

Ону школага өөренип чорааш-ла таныр мен. Узун, арган сарыг эр-ле чүве. Спортка шору, хаактаар, хол бөмбүү ойнаар, сөөлүнде хүрежирдаа апарган. Кызылга «Тулган чемпион» деп шаннал-даа алган кижи. Ол-ла чоруп чораан үезинде багай чаң черле чок. Ооллар үреллежип, ындыг-мындыг деп сөглээрге-даа, чүгле хулумзүрүп каар чанныг.

Мен оон бодунун дугайында бижиир диведим, бижиир болза будун номну-даа бижип болур. Эрткен чылдың декабрь 12-де болган соңгулдалар хүнүнде Хайыракан суурга чагырга даргазынга соңгуткан боорга, сонуургап, каш айтырыг салдым.

Кандыг-даа кижи шуугаарының мүрнунда боданыр чүве болгай. Биче-оол Кыргысовични таныырым кончуг болгаш салыр айтырыг талазы-биле боданыр ужурга таварыштым.

—Биче-оол Кыргысович, Красноярскиге удуртукчу кадрлар курузун эрткен болгай силер, өскен-төрээн черинерге чагырга даргалай бээр мен бодап чорду-нар бе?

—Удуртукчу кадрлар курузун эрткеним шын. Моон мүрнүнда кожуун чедир эвес дээрден башка, удуртукчу ажылдарга үргүлүү ажылдап келдим. Чораан черимге чүгээр диртип-ле чораан хире кижи мен. Узун дыштанылгага чедир, пенсия чедир дээрим олдур ийин, Хендергеге азы Хайыраканга күжүм, билиим шаа-биле ажылдаза деп бодап чораан кижи мен.

— Хуу-биле алыр болза, чон канчаар соңгуду, Кыргысович?

— Ада-иемден эрте-чаштан чарылган болгаш Ийи-Тал, Хайыраканда төрелдеримге өзүп, өөренип чораан кижи-ле болгай мен. Ынчангаш түс черниң чүрттакчылары мени кончуг эки билир. Ийи-талчылар чүс хуу бадыладылар, а хайыраканчылар тозан ажыг хуу бадылаашкынын бергеннер. Бо дээрге мээң бажымны дырап, суйбан кагбааны деп бодап алгаш, бүзүрелин шынзыдар апаар, Соңгулда эрткен соонда ийи-талчылар бистен аңгыланып чоруткан. Оларга улуг өөрелиг артым. Арбан даргалыг, таңмалыг, түктүг, сүлде демдектиг апарган улуска байыр чедирер дээрден башка, чүү-даа канчап шыдавас апардым.

— Ажылыңарны канчаар эгелеп алдынар, үүнү кылыр соңулгалыг силер?

— Чон-биле сумележип турган, хурал-даа эрттирдивис. Суурда «Ие чашты болгаш өг-бүленің камгалаар» деп чөвүлел тургузуп алдывыс. Оон даргазынга совхозтан хостаткан шалынныг кижи соңгуп алдывыс. Ажыл чок улустарда кожуун чедир эвес дээрден башка, удуртукчу ажылдарга үргүлүү ажылдап келдим. Чораан черимге чүгээр диртип-ле чораан хире кижи мен. Узун дыштанылгага чедир, пенсия чедир дээрим олдур ийин, Хендергеге азы Хайыраканга күжүм, билиим шаа-биле ажылдаза деп бодап чораан кижи мен.

— Хуу-биле алыр болза, чон канчаар соңгуду, Кыргысович?

— Ада-иемден эрте-чаштан чарылган болгаш Ийи-Тал, Хайыраканда төрелдеримге өзүп, өөренип чораан кижи-ле болгай мен. Ынчангаш түс черниң чүрттакчылары мени кончуг эки билир. Ийи-талчылар чүс хуу бадыладылар, а хайыраканчылар тозан ажыг хуу бадылаашкынын бергеннер. Бо дээрге мээң бажымны дырап, суйбан кагбааны деп бодап алгаш, бүзүрелин шынзыдар апаар, Соңгулда эрткен соонда ийи-талчылар бистен аңгыланып чоруткан. Оларга улуг өөрелиг артым. Арбан даргалыг, таңмалыг, түктүг, сүлде демдектиг апарган улуска байыр чедирер дээрден башка, чүү-даа канчап шыдавас апардым.

— Ажылыңарны канчаар эгелеп алдынар, үүнү кылыр соңулгалыг силер?

— Чон-биле сумележип турган, хурал-даа эрттирдивис. Суурда «Ие чашты болгаш өг-бүленің камгалаар» деп чөвүлел тургузуп алдывыс. Оон даргазынга совхозтан хостаткан шалынныг кижи соңгуп алдывыс. Ажыл чок улустарга даргалары, кожуун чагыргазының харыысалгалыг ажылдакчылары, албан организацияларның удуртукчулары семинар-хуралга үстүнде Хоойлуну сайгарган. Ону килдис эргелекчизи М. Хертек, тодаргай чижектерге доктаап, таныштырган. Семинар-хурал ажыктыг болган. Ылаңгыя суму, сүүр чагырга даргаларының эрге-хүлээлгелериниң дугайын олар тодаргай өөренип билип алганнар.

Түс чер чагыргалары черчерге көдээ ажыл-агый, үлетпүр, транспорт, садыг болгаш өске-даа айтырыгларны канчаар удуртуп башкарар дугайында кожуун чагыргазының даргазының оралакчылары Ч. Дожулаа, Э. Монгуш олар чыылганнарга чугаалап бергеннер. Семинар-хуралды кожуун чагыргазының даргазы Д. Хомушку башкарып эрттирген болгаш түннелин үндүрүп, чүве чугаалаан.

Январь айның төнчүзүнде түс чер чагыргаларының өскедаа ажылдакчылары-биле өөредилге кичээлди кожуун чагыргазынга организастап эрттирген. Аңаа ажылчы чондан кирген негелде-хомудалдарны хандырарының, организастаарының, чогуур үеде харыыларны бээриниң дугайында херек эмгелелинин эргелекчизи М. Кызыл-оол доп-чу, тодаргай чугааны кылган. Ол ышкаш документилерни архивке дужаары, оларның хүүсаазының чурумунун дугайында архив килдизиниң эргелекчизи М. Ооржактың инструктаж-тайылбырын семинарның кижикчилери өөренген.

Оон ыңай, Тыва Республикага чер реформазын сайыдарды болгаш черни өөртүү ажыглаар талазы-биле ТР-ниң Президентизиниң 1993 чылдың декабрь 8-те хүлээп алганы № 100 Чарлыын чер реформазының комитединиң ажылдакчызы О. Хүрен-оол таныштырган.

Моон-даа соңгаар мындыг хевирлиг өөредилге-семинарларны организастаарын Барыын-Хемчик кожуун чагыргазы планнап турар.

Макар ХЕРТЕК.

Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының килдис эргелекчизи.

ХӨРЭЭМДИВЕ ЧЫПШЫР ТУДУП...

Шала чоорту
Кезек кара булут көжүп,
Чайынныг хүн
Херел-чырыын дуглап алды.
Кем чок черге
Кээргенчиг салым-чаяан
Шуглап алган
Шугул чаштар уткуп тур мен.
Алыс төрээн
Хоюг чымчак эргеледир
Адазы дег
Холун сунуп, үглеп келди.
Бажын суйбап,
Хөрээмдиве чыпшыр тудуп,
Баштак чаннап,
Хөннүн өөртүп, хөөрештим.

Мүрнувуста
Кылыр чүве эвээш эвес.
Бурунгаарлап
Қылажывыс хериптивис.
Арыгланып
Аяк чугжуп, хевин базып,
Санап, бижип,
Самнап ойнап, кажык адар,
Туралаза
Кедээр шатта малчын аалга
Дузалажып,
Кежээ диртип, малын малдаар.
Дески чурум
Кайын дангаар турар ийик.
Чамдыктары

Чазыыл чогун көргүзе бээр.
Карак салбайн,
«Канчап чедир көрбедим» деп,
Хөлзеп, ыстап
Хөөкүй чүрээм дывыланыр.
Аңгы-аңгы
Төнмес узун сөзүглелдиг
Ада, ие
Төөгүзүн ажыптар мен.
Айыыл, хайдан
«Қызыл-дустаан» азы аарыг,
Ажыг аакка
Кыстырганнар төлдери боор.
Эвин билип,
Эде сургаан кадында-ла

Бодал-күзел
Бодаралын үзе кирер.
Алаң кайгап,
Аайын тыппайн чоруп-чоруп,
Дүүнгү ижим
Түннеп, катап шүгдүнер мен.
Өскүстерге
Өткүт үглүг таалал дилеп,
Ындынналган
Ырларымны эргиир-даа мен.
Борта үгле
Могаг билбес чаагай сеткил,
Элеп читпес
Эки херек чогуда бээр.
Аравыста
Алгап, мактап бурганчыткан

Эштер база
Эгин чайып тогдунмазын,
Алдар, дужаал,
Ажык сүрер чаңчыл соксап,
Кижилерге
Кичээнгейлиг болуулуңар!
Өскүстерни
Өрү тыртып, баарын чылдып,
Сагыш салып
Шаавыс-биле дуза кадаал!

Болат МААДЫ.
Каа-Хем кожуун.
Дерзиг-Аксы суур.

***Бо материалдарның гонорарын Каа-Хем кожуунун Сарыг-Сеп суурда РКЦ-ниң № 142619 агар санынче шилчидерин авторлар дилээн.**

ҮРЕГДЕКЧИЛЕРНИ КАНЧААРЫЛ?

1994 чылдың февраль 10-да үнген 27 дугаарлыг «Шын» солунда Хоюг-оол Монгуштуң материалын номчааш, оон саналынга катыр кижи-дир мен. Шилдер буза шавар, үрегдээр, бар үүлдерни төтчеглээр ийи-чаңгыс улуг кижилерден аңгыда, бичии ооллар база бар. Ындыг чорук чер болганда болуп турда-ла, ону көрген кижилер үүнү-даа ыытташпас, харын-даа чажырарын бодаар.

Ындыг үүлгедикчилер үүгле Барыын-Хемчикте бар эвес болдур ийин. Кызыл хоорайда чүден-даа дора. Кажан спорт комплексти ажыглалга киирип турда кайы хире чараш ийик. Ам ында кижи сонуургаар чүве чок. Шилдерин буза шапкылап каапкан. Соңгаларын, эжиктерин шыйбактагылап каан. Ында чуруваан, биживээн сөстер-даа чок.

Кижи бичии чорбаан эвес. Ындыг херектиг чүве-даа үревес-ле болур чүве. Улуг улустуң сөзү кижиге хоойлу болур чүве болгай. Амгы шагның үргүларының холу-буду кижип чоруур чүве ирги бе, кижи кайгаар. Азы оларны хай дээр кижи чогу ол ирги бе? Улуг кижилерниң боттары-биле сумележип турган, бир хемчегни алыры күзенчиг. Үрегдекчи үргүларның ада-иезин торгап, оларның хемчээн алыр болза эки деп бодаар мен.

Ооржак ЛАМА.

ҮПТЕКЧИЛЕР БИС БЕ?

1994 чылдың февраль 3-те № 22 «Шын» солунга «Моол туристерни үптээн» деп эгелиг дыңнадыг чагаа үнген болгай. Ол үүлде дээрбечилер тутторган дээн-дир. Бир-тээ, ИХЯ-дан дыңнадыг, медээ кирген болганда, оларның атсывын чүге тодаргайы-биле киирбээнил? Азы меге-хоп суртаал киргени ол бе? Чок болза, бүгү суур чону үптекчилер болганывыс ол бе?

«Дидир-дидир» дээни-биле дыңнаарга, шынап-ла, Ак-Туруг суурда төрел бөлүк бар ышкаш. Оон бир чижээ болза мындыг, Суурда «40-48 ТВМ» күрүне дугаарлыг эрги «ГАЗ-53» деп маркалыг машина бар. Оон кабиназы ам чүге ак-көк өөнүг, чаа кабина апарганыл?

Ол машина анаа хостуг чоруп турар. Оон мотору база экижээн. Оозун болаарга, бирле машинаны үптээш, оон артык кезектери-биле септештирген хевирлиг. Ол ышкаш оон совхозка-даа хамаарышпас байдалы база бар. Ынчангаш бо талазы-биле шыңгыы хыналданы кылып чорударын Ак-Туруг суурнун чүрттакчылары Тыва Республиканың ИХЯ-дан болгаш Республиканың КАИ-ден хыналда чорударын улуу-биле диледивис.

Бо суурларда бижикчилер бар-даа болза, ол дугайында айтырыгны биживейн турарлары элдептиг-дир, азы хоп-нүүл деп баар дээш коргарлары ындыг бе? Бис база аттарывыс салбадывыс.

Ак-Туруг суурнун бөлүк чүрттакчылары.

Хууда бодал

КАТАПТАП ТУРАР ЧАЗЫЫВЫСТЫ БОЛДУРБААЛЫҢАР

Эрткен чылдың декабрь сөөлзүреди (№№ 244, 245) үнгүлээн «Шын» солундан Сүт-Хөл, Улуг-Хем кожууннарда хой мал ооллан эгелээнин чегенин номчудум. Чүге дизе, кончуг соок үеде төрээн хойлар болгаш төрүттүнген хураганнар хөлчок баксыраар. Ындыг соокта төрээн хой бодунун-на өл шаразынга хаартып, мал-даа болза ишти-хырны хозай бээрге соокка алзып, аарыыр. Сыны хөкпейин, сириледи дидирээр боор чүве. Хүн дурту кедергей кыска үеде хырнын тоттур оттай-даа албас. Күштүг соок үезинде төрээн хураганнарның чаш организмги хээрек. Өкпе аарыы тыптыр. Март айны сөөлзүредир оларның дүгү семдерерип, каракка улуг көзүлзе-даа, көдүрерге чиниг дүк хап ышкаш арган, ишти улуг чүве апаар.

Март айның эгезинде төрээн хураганнар семис-шыырак-даа, оътка дораан кирер. Чүге ындыгыл дизе, март айда соок кошкап, хүн дурту үзай бээрге, хой тоттур оттап шыдаптар, сүдү-даа эвээжевес. Хураган-даа ол үеде соокка улуг алыспас болгаш өзүгени-даа хөлчок.

Эрте төрээн хураганнарга бир улуг хора чедирер чүве—ак-саргыларның чиири. Эртежик-ле семдереп келген дүктер аразынче саргылар дүрген көзүлбейн кире бээр. Эзи хайгаарал чок болур болза, хураганны өлүр чип болур. Ханын соруп аппаар. Орай төрээн хураганнарның дүгү сырый, терең эвес турда, саргылар аңаа маңнажып чорда, хойлар оларны чыып чиптерлер. Ынчангаш саргылар чаш хураганга хора чедирип шыдавас-даа.

Он чыл мүрнунда мал ажылының тускай эртемниглери хой малды декабрь айда ооллдадыр дугайында үүлдер бижип, «ол эң-не эки үе» деп мактап турарын көргеш, удурланып чүве бижээн турганмен. Үнмейн барган. Катап биживвээн мен. Удурланган ажыы чок деп бодаан мен. Оон 3—4 чыл эрткенде-ле мал төлү элээн хорап турарын солуннарга бижип турар апарган чүве. Дөрт чыл бурунгаар «Шын», «Хемчиктин сылдызы» солуннарга мал төлдерин четче албастаанының бир чылдаганы —хойну эрте ооллдадып турарында деп элээн тайылбырлыг үүл бижиримге, ол ийи солуннарга ам-на үнүп келген. Оон соонда малчыннар база мээн бодалымга катчып турар апарган чүве.

Ам база хойну эрте ооллдадыры дагын катап эгелей берген-дир. Ол хоралыг ийин. Оон шын, мегезин апрель, май айлар эгезинде-ле көре бээр силер, малчыннар. Көрүп, бүзүрээр-даа силер. Миннип келле, анай-хураган түдүп, эмзирип, мал азырап өскен кижи болгаш, бодумнун амыдыралдан көрүп, билип алганымны барымдаалап чоруурум бо. Дараазында чылларда шээр малды март айда ооллдадып алырын сүмелеп артым.

Самбуу КУУЛАР.
Пенсионер. Ак-Довурак хоорай.

АЖЫКТЫГ, ОРУЛГАЛЫГ

Чаа-Хөл кожуунның коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезинде бодунун онаашкан ажылынга ак сеткилдиг болгаш кызымак болганындан бедик мергежилдиг апарган, чүрттакчы чон ортузунга улуг хүндүткелди чаалап алган түс-түс ажыл-ишчилер, харын-даа бүдүн-бүдүн бригадалар, цехтер бар болуп турары өөрүнчүг. Оларның санында дуржулгалыг ажылчын Людмила Будановна Дамбага удурткан хеп чуур болгаш улус чундурар бригадалар хамааржыр.

Хепти түс черде чуп турар болганда, чүрттакчы чон боттары келгеш, хептерин дужаап каарга, бригада кежигүннери хөй хепти машиналарга өнчүзүнүнүң аайы-биле салгаш, элээн үе иштинде хири арылгыжеге чедир долгап келир. Оон соонда кургадыр машинага эккээр, кургап чорда илиирбиле базып каар. Түннелинде бүгү хеп белен болур. Оларның кылган ажылы бедик шынарлыг. Ынчангаш чагыкчылар хөй келир.

Чунар-бажыңның ишти арыгсилиг. Аңаа келген улуг, биче кижилер боттарының кадыкшылын экижидип алыр дээш изиг буска кирип, сугларны өйлеп ап турар.

Ол найыралдыг коллективтен дуржулгалыг сантехникер Сүүр-оол Биче-оол, Терентий Иритеков, хеп чуур ажылчыннар Галина Түлүш, Мөнгүнкыс Монгул болгаш өскелерни-даа адап болур. Ол цехке чүгдүрар дээш дужааган хептерниң өртек-хөлезини ындыгла кончуг улуг эвес. Бир килограмм дужааган хептің өртээ 150 рубль, чунар-бажыңга киреринің өртээ улуг кижи 200, элээди уруглар 150, а школа назыны четпээн бичии кижилер 50 рубль төлээрин доктааткан.

Ук бүдүрүлгениң киирип ап турар орулгазы эвээш эвес. Суурнуң чүрттакчы чонунуң саны чеди муң ажыл турар. Чагыкчылар болгаш чунуп алыкчылар хүн бүрүде хөй болгаш үзүктелбес.

Анай-оол ДАРЖАА.

ТААРЫМЧАЛЫГ АПАРГАН

Бай-Тайга кожуунда электри четкизи 1989 чылда Барыын-Хемчик кожуундан аңгыланып тургустунган. Электри четкизиниң Бай-Тайга участогунда 6 кижи бар. Оларны дээди эртемниг инженер Борис Сайын-Херелович Хертек удуртуп турар. Үш электромонтер, бир контролер, бир чолаачы электри шугумнарын, кожуун төвүнде 14 трансформатор подстанцияларының техниктиг ажаалда, хайгааралын доктаамал кылып, чүрттакчы чонну электри чыыы-биле үзүктел чокка хандырар дээш ажылдап турарлар.

Ук организацияда Сендаа Чыргал, Алдын-оол Хомушку хөй чылдарда ажылдаан, мергежилдиг электромонтерлар. Оларның онаашкан ажылынга бедик харыысалгалыын коллективтиң удуртулгазы болгаш чүрттакчы чон үнелеп көрүп, эки ажылы дээш шаңнап-мактап келген.

Электри шугумнарының эргижиреп баксыраанындан мүрнүку чылдарда үрелиишкиннер болуп, чырык бо-ла өжүп каар турган. Эң ылаңгыя хатшүүрганныг, чаъс-чаашкынныг, динмирээшкиннигг үелерде эргижирээн электри шугумнарынга үрелиишкиннер болур. Ындыг таварылгада чүрттакчы чондан чөптүг хомудалдар турып кээр. Үрелиишкиннерни чогуур үезинде эдип кылыр дээрге, дөзу Барыын-Хемчик кожуунда болганындан артык кезектер, машина-балгатдаа чок турганы Бай-Тайганың электри ажылдакчыларынга кончуг таарымча чок турган Кожуунга аңгы электри участогу тургустунган соонда, үндезини-биле өскерилген. Аңгыланып, чаа тургустунган организацияның ажылы үениң негеллези-биле бүт қырынга турып, чаартынган. Ол талазы-биле тускай эртемниг Борис Сайын-Херелович чогуур черлерге четчип турган, чаа машинаны, электри дериг-херекселдерин арбыны-биле чугаалажып, тып алган. Боттары тускай машина-балгаттыг, үрелген черлерни ол-ла дораазы-биле солуп кылыптар дериг-херекселдери бар болганда, ажыл эки талазынче шүүдап кирген. Эргижирээн электри шугумнарын солуп, чаартып кылып эгелээн. Трансформаторларны, подстанцияларны доктаамал хайгааралга тургузуп, дежурныйлап көрүп турар апарган. Оон түннелинде, электри чыыы дүн-хүн чок чүрттакчы чоннуң ажыл, амыдыралынга үзүктел чок ажыглаттынып турар. Чырык өжүп каар таварылгалар болбастаан. Чамдыкта сывырындак демирлер үсту бергениден азы подстанцияларга трансформаторларга бичии үрелиишкиннер болу бээрге, электромонтерлар, подстанциялар хайгааракчылары ол дораазы-биле дилеп тыпкаш, улаптар апарганын чүрттакчы чон-даа, албан организациялар-даа билир, электромонтерлар сүүп маңнашпас, олар чогуур үезинде кылыптар дээрзинге бүзүрээрлер. Эң ылаңгыя, кышкы үеде кожуунун электри четкизиниң коллективинин ажылынын харыысалгазы улам бедиир. Электри чыыы өжерге, улуг одалга черлериниң моторлары өжер, оон уламындан одалга черлери доңүп болуп болгай. Кажан улуг одалга черлериниң электрилиг моторлары үрели берген таварылгаларда, электри четкизиниң ажылдакчылары оларга дузаны чедирип турар.

Тээли сүүрнүң электри чыыын экижидер сорулга-биле Малчын, Шык күдүмчуларында чаа чагыларны немей тургускулап, трансформатор подстанциязын немей кылган. Бистиң кожуун төвүнде албан организациялар «Тыва коммунал-электри-бүдүрүл т е» черинге хамааржыр. Ынчангаш кожуунның электри четкизиниң коллективи акшалынын ол организациядан шилчилге ёзугаар Тээлиниң ажаалга банкызындан алыр. Акша

ДОЛААН БУРГАНДАН КЕЛГЕН УРУГ

Монгуш КӨЖЕЛДЕЙ

Тоожу

(Эгези № 24, 29 «Шында»).

— Чоп чем ишпестей берген сен, оглум? Сактырымга арыпкан-даа ышкаш сен?

— Чок, авай. Чүге чем ишпес боор, Анаа-ла кижи мен. Арыптар боор бе? Харын семирип тур ышкажыл мен. Сен ышкаш бир хөнек шайны ийи шак иштинде төндүр аартаптар эвес, авай.

— Ча-чаа, анчыын бо оолдун. Мен кажан бир хөнек шай аартапкан кижи мен?

Кодур-оол каттырарын ораалдашкан:

— Чамдыкта ындыг ышкажык сен, авай. Эштерин өгге кирип кээрге хүнзедир-даа чугаалажып, бир хөнек шайны ижиптер. Мен Москвага шоолуг шай ишпес кылдыр өөренип калган-дыр мен ийин.

— Маспаага-даа болза шайны экидир аартап алырга, өөренир кижиге ажыктыг, күш кирер болгай, оглум.

— Ийе, шайны херек апаарга ижери чоп.

Кодур-оол авазының кылып каан чемин кызып-кызып чиирин ораалдашкан. Мырынай амдан чок ышкаш болган.

— Дем чаа-ла чаза чемненип алдым, авай.

— Чиктиг-ле оол-дур ам.

Кодур-оолдун авазы оглунуң чылгычының чараш уруубиле сорулдаалажыр деп турарын шагда-ла билир, ол уругну тергиин чаптап чарашсынар турган. Шында--ла, ындыг уруг кайда боор. Ол хүннерде оглундан ону айтырар дээш диттип чадап каан.

Ийиги эге.

Каш хонганда Кодур-оол эптиг үени ажыглап алгаш, Алдынай сугга чеде берген. Даштынга кезек када дидинмейн турган. Чүрээ шакпыланыр болган. Байгы күжүн чыып алгаш, дидимнелдир бодап алгаш эжикти соктаан. Кыс кижи үну «чаа» дээн. Ол Алдынайныы эвес-тир дээрзин ол билген. Кирип кээрге, Өнермаа база бир эжи уруг-биле угаалашкан органнар. Кодур-оол дидим эвес мендилешкеш:

— Алдынай бар-дыр бе, Өнер? — деп, оожум үн-биле айтырган. Өнермаа, Кодур-оолду көрүп кааш, чаптанчыы кончуг кылдыр хүлүмзүрээш, топтуу аажок кылдыр харыылаан:

— Угбам чайлаг үне берди. Ам үш хонгаш авам сугбиле бады кээр мен дээн үве.

Өнермаанын угбазы-биле дөмейин эскерип кааш, Кодур-оолдун ишти сөктү бер часкан. Ооң сагыш-сеткили улам ыстап келген. Алдынайны көрүксээри дам барган. Ол канчаар даштыгаа үнүп келгенин безин эскербээн. Бир миннип кээрге суур кыдында чаасканн базып олурган. Кылаштаан хевээр Кызыл-Шанчыг кырынга үнүп келгенин эскербээн. Анаа дыка ур кайгаттынып турган, кызыл одуругларлыг энмең хая баарынга чедип келген. Каш хонук бурунгаар Алдынай-биле чугаалажып орган черге келген. Ам көнгүс чаасканн. Ол Алдынайның орган хаязының баарында оон-биле чугаалажып ора чалбак дашта чидиг даш-биле чуруп каан дүрзүлерин безин эскерип каан.

Кодур-оол уругнуң чуруп каан дүрзүлерин холу-биле өйдүктүрүп суйбаан. «Ам Дагыр-Шемиде аваң сугда чүнү кылып тур ирги сен. Мээн дугайымда бодап олур ирги сен бе? Сээн олурган черинни чаасканн көрүп олур мен. Меңээ кайы хире бергезин билген болзуңза... Чүге кижиге чуртталга ындыг кончуг хайыра чок чоор. Мен сен чок болза хоржок ышкаш-тыр мен, сарыым. Чок болза сен баштактанып тур боор сен. Азы мени кандыг кижи эвес дээш шенеп тур боор сен. Чүс-даа чыл иштинде шене. Мен сеңээ кажан-даа өскерлиш чок мен, Алдынай... Сен кажан-бир өске кижибиле чурттай-даа бээр болзуңза, дөмей-ле уттуп шыдавас мен. Мен дириг чорумда мээң үрээмге кезээде чоруур сен». Кодур-оол кара чаасканн мунгаргай олурган. Хемден каккан чымчак сырынга үве ийикпе, ала хөннүнде характарының чажы сыылаар болган. Кодур-оол чаасканн Алдынай биле кады чугаалажып, болчажыр черинге дыка ур олурган. Ам оларның ужуражып турган чери ээн артар. Кодур-оол сактырга, оларның болчаг кылыр черинге уруг кажан-даа келбес кылдыр бодап кээрге, кударанчыы дам барган. Ооң бодалынга чүгле чаңгыс бодал кирген: «Чүге ынчап барган уруг боор. Ол Красноярскиге өөренип турган кымның-биле-даа өскерилбээн. Кандыг-ла-бир өске чылдагаан бар. Чүү чылдагаан боор. Оозун чүге чажырарыл?

Эмин эрттир мунгарап келгеш, Кодур-оолдуң сагыжынга ең доскут болгаш коргунчуг бодалдар безин кирген. Бир-тээ, кижиниң ол хире бүзүрел чораан ынак эжи, кажан-даа чарылбас деп бодап алган кижизи ынчаар өжээн соонда дириг чораан херээ бар бе? Ол Кызыл-Шанчыгдан бады келгеш, бажыңынга чаасканн боданып олурган. Чамдык улустуң амы-тынынга боттары четтине бээр таварылгалары кандиг-бир чылдагаанныг болуур чугаажок болгай. Бо таварылга меңээ база өлүмнүг согуг ышкажыл деп боданган. Ең топтуг, ең кижизиг деп санап чорааны чараш кызы хеп-хенертен Кодур-оолду октапкаш чоруй барган. Школачы чылдардан бээр бисти билир эш-өөр та чүү деп бодаар. Ең-не чоргаарланып чораан кижизи ооң салымчолунче дүкпүрүпкен ышкаш болган. Ам канчап улус арны көөрүл?

Ада-неге, эш-өөрге чүү дээрил? Ындыг чараш эжинден чарлы бергеш дириг чораан херээ чүл? Меңээ кандыг-бир өске кыстың, өске чурттарганың херээ чүл? Ам меңээ өртемчей ээн калган-биле дөмей-дир. Мен бо өртемчейден чоруй-даа баар болзумза, ада-иемден аңгы кым чоктаар боор. Мындыг аар-берге эрээни көөрүнүп орнунга... Кодур-оол каш-даа катап дашкаар үнгеш, ең берге, ең коргунчуг бодалдарга келгеш, биче-ле туттунган. «Адыр, өлү бээри дээрге анаа-бир үве-дир. Ам бир катап Алдынайның аксы-сөзүн дыннап алгаш, чагаадан бижээш, Алдынайга арттырып кааш, мөңгезибиле удуй берейн. Бурунгу чылын Саша Ондар душтуу кыс өскерли бээрге амы-тынынга четтине бээрге кыжырып бодап ордум. Мелегей эр-дир оң деп. Баштай ушкан эжин каттырбас деп үве ол-дур. Мээң оон дээредээр үүм боор? Кодур-оол коргунчуг бодалын күүседиптериниң кырынга келгеш, бичеле доктааган. Ол чайлаг үнгеш, Алдынайга ажыы-биле чугаалап каар деп шиитпирлеп алган.

Контора чанынга чайлаг үнер машина билип алыр дээш шала-була кеттинип алгаш маннап келген. Эрткендүшкен чолаачыларны айтырып, ол-бо маннаан. Ынаар үнер машина тывылбастаан. Адак соонда совхоз директорунуң чиик машиназы маннап келген. Даргадан айтырган:

— Чайлаг үнер силер бе, дарга?

— Ынчаш, кожуун чагыргазындан комиссия келир. Оларны манап алгаш чайлаг үнер бис, дуңмам.

— Мени ап көрүнер, Доржу Донгакович.

— Олуруп-ла алгай сен, дуңмам. Кая чедер сен?

— Мырынай Улуг-Чайлаг-га. Ынаар баар силер бе?

— Баар бис. Бир шак хире болгаш маңаа маннап кел аа?

— Ынчаайн, Доржу Донгакович.

Дүүш соонда Кодур-оол чайлагга үнүп келген. Кайгамчык аяс хүн болган. Кара суг чанында ногаан шыкта шеттер девээзинде хойлар чыткан. Ооң ындында улуг ак өг турган. Алдынайның ада-иезиниң өөн ол билир. Кара сугга чунуп, чаасканн кезек турган. Өгден кым үнүп кээр ирги? Алдынай көстүп келзе улам эки. Улуг дүүш эрте берген. Өгден элээн ур кым-даа үнмээн. Өг хөлегезинде малчынның мөңгүүр баштыг, дээрбек кудуруктуг, ак төштүг улуг кара ыды Кодур-оолду көрүп кааш, кудуруун чайып, огланып чедип келген. Ол ыттың мөңгүүр бажын суйбап орган. Ыт Кодур-оолга огланып, чоон кара аспаан Кодур-оолдуң адыжынга салып каап турган. Тываларның «Күдээ кижини ыт ызырбас» дижири шын. Ол аалдың ыды оолду таныыр турган. Алдынайның ыды безин мени билир. А боду каапканы олдур деп ол боданган. Дыка үр болганда Алдынайның авазы үнүп келген. Кодур-оолду көрүп кааш, малчын кадай баштактанган:

— О-ок, сен сен бе, оглум. Кажан келдин? Аккалбан-биле бир оол ойнап олурарга, Борис деп бодадым ышкажыл. Бээр кир! Алдынай-биле каржы берген-дир сен. Ол дем дүүш мурнунда сүт сөөртүр машина-биле суур бады барды ийин.

— Ам чаа чиик машинадан дүжүп калдым.

Кодур-оол бичии када сагыш-сеткили чиигей берген. Кат-иезин болур кадай амыртайбың боорга, сагыжы элээн чазалган. Оозун бодаарга, Алдынай ындыг-мындыг чүве чугаалаваан-дыр деп боданган.

— Бичии када серинн черге маңаа олур, оглум. Мен шай чылыда кааптайн. Бо оолдар суг ынынче балыктаар дээш чиде маннажы бергени ол-дур.

— Ажырбас, ажырбас. Мен ыяштан доорай шаап эккээйн— дээш, Кодур-оол үне маннаан.

Элээн болганда шайлап, аяар чугаалажып олурган. Алдынайның авазының дуварээзин чок тайбың чугаазы оолдун сеткилин элээн оожуктурупкан.

Чугаа кадында кадай айтырган:

— Өөренир черинче кажан чоруур сен, оглум?

— Сес ай ортаң үезинде чоруур боор мен.

— Алдынай база ынчан чоруур аа, оглум?

— Алдынай мен чоруй барганым соонда алды-чеди хире хонгаш чоруур боор.

Бичии болганда балыктаан ооолдар чедип келген, Кодур-ооолду көрүп кааш, олар амырай берген. Шыкка бөмбүк ойнап шаг болганнар. Чүгле Алдынай чок дээрден башка хөглүү кончуг болган. «Меңээ ын-не эргим кижилер болардыр ийин. Алдынай анаа баштактанып турар чадавас» дээр бодал база ооолдун сагыжынга кирген.

(Уланчылыг).

ТӨРУТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бистиң ынак эргим аввыс **Чарашпан Дензиновна ЧИГЖИТ** Шагаа бүдүүзүнде 65 харлаан. Ынчангаш аввыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр чүрээвистиң ханызындан изиг байырывыс чедирип, аас-кежикти, кан дег кадыкшылды, узун назын назылаарын күзедивис.

Уруглары, күдээлери, келиннери.

НЕМЕЛДЕ КӨРГҮЗҮГЛЕР ТУРДА-ЛА

Ажык-чарлыг амгы үеде таптаашкын чылдарында ыыттаарындан коргар-сестир чүүлдеривисти канчаар-даа делгеренгей кылдыр чугаалаар делгем орук ажыттынган. Чөптүг эвес чорук шыдыраа спортунга база таварышкылаар боор чүве. Чижээлээрге, кандыг-бир маргылдааның түңнелинде ийи ойнакчының саны деннежи бээр. Бир эвес шыдыраага долгандыр ойнаар система-биле салыпкан болза ынчан деңсанныг шыдыраачыларның ээлээн черлерин Бергерниң системазы-биле тодарадыр. Эрткен чылгы чемпионатка Чыртак-оол Оюн-биле иелээ кезе ден саннарлыг маргылдааны доостувус. Коэффициент талазы-биле ооң саны менден хөй болу бээрге, Ч. Оюн чемпион болуп, бирги черже үнген. Ол дугайын маргылдааның кол судьязы Владимир Бузыкаев бодунун бодалларын илередип турарын билир мен. Кандыг-даа түннел боттуг чүүлге үндезилеттинер ужурлуг.

Моон-биле холбаштыр 1982 чылдың республика чемпионадын бо удаада сактып келдим. Ынчан 11 салыгдан ийи шыдыраачы 10-10 саннарлыг кылдыр маргылдааны доосканн түрду. Олар болза Леонид Мохов биле Владимир Бузыкаев-дир. Бергерниң коэффициентизин ёзугаар Л. Моховтуң немелде көргүзүү 6,5 сан хөй болган. Ынчалза-даа ол үеде шыдыраа федерациязының харысалгалыг секретары Н. Шишигин чемпионаттын байырлыг хаашкынының үезинде оларның кайызын-даа республика чемпионнары кылдыр чарлап каан. Бо кижи бодаарга Л. Мохов маргыш чок бирги черже үнген ышкажыл. Моон соңгаар маргылдаанын негелдезинге бир эвес түңнелдер дөмей азы алган саны деп болур болза, Бергерниң коэффициентизин барымдаалавайн, оларның кайызын-даа чемпион кылдыр чарлаар болза эки-даа ышкаш. Бир эвес ол коэффициентини ажыглаар деп негелдеге айыткан болза, ыяап-ла ол ёзугаар чемпионну илередир апаа... кузенчит-дир.

Вячеслав АСАТОВ.
Мастерге кандидат, республика чемпиону чораан.

ЧАРЛААЛДАР

КРАСНОЯРСКИНИҢ ПОЛИТЕХНИКТИГ ИНСТИТУДУНУҢ КЫЗЫЛДА ФИЛИАЛЫНЫҢ ДООЗУКЧУЛАРЫНЫҢ БОЛГАШ АНАА АЖЫЛДАП ТУРГАННАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

ККТУ-нуң (шаандакы политехниктиг институттуң) Кызылда филиалы бодунуң доозукчуларын болгаш институттуң мурнунда ажыллакчыларын

1994 чылдың февраль 26-да 14.00 шакта

Улусчу чогаадылга бажыңынга (мурнундары ПЧБ) болур **филиалдың 20 чыл юбилейин** байырлап демдеглээринге киржиринче чалап тур.

ОРГКОМИТЕТ.

«ГЕРБАЛАЙФ»

дээрге силерниң организминдерден янзы-бүрү артынчыларны шуут арыглап-аштаар, бүдүмелдер солчулгазын болгаш артерияның хан базыышкынын чогумчалыг болдурар, организмден дыка хөй аарыгларны арыдыр үндүреринге дузалаар, кижиниң **КЕЖИН АНЫЯКСЫДАР, АРТЫК ДЕҢЗИНИ** чиигедир шынарлыг **АМЕРИК ЭМ-ДИР.**

«Гербалайф» дээр америк препаратты моон адаанда адрестен садып ап болур: **Кызыл хоорай, «Мөңгүлек» гостиница, 1-ги каът, кабинет 109, 9.00-дан 16.00 шакка чедир долгаар телефон 3-06-22, чапсар—12.00-дан 13.00 шакка чедир.**

ХОЛ БӨМБҮҮНҮҢ СОНУУРГАКЧЫЛАРЫНГА! БО ЧЫЛДЫҢ ФЕВРАЛЬ 25-27 ХҮННЕРИНДЕ

Хову-Аксының байлаа — кобальтызын ажыткан **КЫРГЫС ХУУРАКОВИЧ ХОЙТПАК-ООЛГА** тураскааткан хол бөмбүүнге эр, херээжен волейболистер командаларының маргылдаазы болурун Чеди-Хөл кожуунунуң спорткомитеди чарлап тур.

Болур чери — Хову-Аксы суур.

Киржикчи команда бүрүзү 30 муң рубльди шанналга кириштир салыр.

Чоннуң социал камгалал эргелелинге I болгаш II класстың дуржулгалыг чолаачызы негеттинип турар.

Адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 29, телефон № 2-16-37, 8-тен 17.00 шакка чедир айтырар.

КҮШ ЧОК ДЕП САНААР

Тожу кожуунунуң Тоора-Хемде «Шевер» деп хуу будуруллгениң танмазының читкени-биле ону **күш чок деп санаар.**

ПОЧТАЧЫЛАРНЫҢ ХОМУДАЛЫ

Солун-сеткүүлге үве-даа бижип көрбээн бис. Бо чылдың январь 21-де үнген 13 дугаарлыг «Шын» солунда «Боду билир почтачылар» деп эгелиг үүлүү номчааш, сеткиливис хомудап, бо чагааны бижиир ужурга таварыштывыс.

Почтачыларның ажылижиниң дугайында солунсеткүүлге шоолуг-ла чыыт-пас боор үве. Ынчангаш чон ол кижилерниң чымыштыг ижин билбес. Келген солуннарны чыскаай салгаш, дүрген-не тарадып чоруптарындан өске почтачы кижи чүнү-даа кылбас деп бодаарлар. Ийе харын, бир эвес Кызылдан почта кижуннар төптеринге эртежик келир болза, солунсеткүүлдү ойүнде тарадыптарының аргазы бар. Черле ынчаш, солуннарны озалдатпайн, хүнүнде тарадыры почтачы кижиниң кол хүлээлгези болур. Ынчалза-даа ол үүгле почтачылардан хамааржыр дээр болза, окта шын эвес. Почтачы кижи төптен келген солунсеткүүлдү өй-шаанда тарадыр дээш, бүгү-ле күжүн салып турар дээрзинге черле чигзинмес мен. Ылангыя бистиң Шагаан-Арыг хоорайның почтачылары берге рынок үези-даа болза, шыдаар-ла шаавыс-биле шырбайып-ла турар-дыр бис. Кызылдан почта орайтады кээрге, солуннарны аайлап, эде салып турувуста-ла кежээлеп каар. Ам канчаар, улустун чагыдылгазын хондурар эвес, дүне-даа болза тарадыр апаар. Шагаан-Арыг хоорайның каът бажыңнарының подъездилериниң сайгылгааны чок, карацгыда дыка-ла берге. Оон ынай солун-сеткүүл сугар хааржакчыгаштарын тура соккаш октагылапкан боор. Улустун акша-көпеек-биле чагыдып алган солуннарын эжик аксынга чыый каап каар эвес, каът бүрүзүнче үүүп, квартираларга чедирер ужурга таваржып тур бис. Моон мурнунда бажын ээн болза, солуннарын эжик аксынга кызыып кааш, чоруптар турган бис. Ам ынчаар дээриске, чагыдылгазы чок улус ол солуннарны көрүп кааш, оорлап аппаар-ыр. Оон ол солуннарның ээзи биске чарбыттынып келир: «Кайыл, үүге арттырып кагбаан силер, үүге дан бажында-ла тарадыппас үвел, өжегерээн октапканыңар ол-дур...» — дээш, үүү дивес дээр. Ындыг таварылгада ужурун тайылбырлааш, почта хааржакчыгаштарын кылып алырын сүмелээр-дир бис. Чамдыызы «Дөмей-ле тура соп аппаар үвени» дээш, тоовас ийикпе азы «Эртен дораан кылып алыйн харын» деп аашкынгаш баар. Дараазында хүн чедеринге, байдал биеэги хөвээр. База ол ышкаш, Шагаан-Арыг хоорайның чавыс бажыңнарында чурттап турарларның бо сөөлгү үеде ыт-кужунуң коргунчуу дендеп барган. Солун дажыыр барбаларывысты үзе-чаза соп кааптар таварылгалар чаңгыс удаа эвес болган. Оор-сук кежээлээн бо үеде улусту «ыттарынар узуткаңар» деп кижи кайын диттигер, дыка-ла берге үве. Эрткен чылдарда «ыттарынар багланар, почта хааржакчыгаштарындан кылынар» деп негеп турган болзувусса, ам үве-даа ыыттавас болдувус. Үүге дээрге оон кандыг-даа түннел үнмес, харын-даа боттарывысты бүрүүладып, эки-бак сөглээрдир. Ынчангаш ам ыт-куш дээш чарны-чаалы үндүрбестеп, болдунар-ла аргаларны ажыглап турган (кол нуурузунда бажыңнар чанынга кедеп келгеш, солуннарны почта хааржаанче киир октапкаш, дүрген-не дезип маннаптар) солун-сеткүүлдү номчукчуларның холунга чедирип турар бис.

Ажылга частырыглар черле туруп кээр. Шуут-ла багай ажылдап турар деп нүгүлдээрге канчап-даа таарышпас, хомуданчыг-дыр. «Шын» дээрге бүдүн республиканың номчуп турар алдарлыг солуну-дур. Чон силерниң бижээн ол чүүлүнүңнерни номчаан, чүнү бодаваазыл. Херек кырында ажылынга харыысалга чок, ийи-чаңгыс кижилер бар-даа болза, бистиң хоорайның почтачыларының хөй кезии кызымак ажылдап турар улус. Оларның аразында ажыл-ижинге берлинген, алдар-аттыг, шаннал-макталдыг каңдыг кижини чок дээр. Үүвенин ужурчөвүн билип, бүрүүлүглерниң ат-сывын илередип албайн чыткаш, солунче үве бижээш, ак сеткилдиг ажылдап чоруур кижилериниң түлүнгүр холларын, мергеш угаанын кошкалып, балыглап турарыңарны утпаңар.

Бөлүк почтачылар.

Шагаан-Арыг хоорай.

ТЕЛЕДАМЧЫДЫЛГА КӨРГЕШ...

Бо чылдың январь 26-да «Кайгал» деп теледамчыдылга болганын көрүкчүлер утпаан боор. Оны, бодум хүүмда, дыка сонуургап, кижээнгейлиг дыннап, топтап көрдүм. Чугаа-даа, көргүзүг-даа «кайгал» деп сөстүң утказынг үндезилей болуп турду.

Шынай-ла, «кайгал» деп сөстү бистиң тыва чонувус бодунуң амыдырал-чурттагазынга үе-дүптен бээр ажыглап келген. Ол сөстүң алыс утказын дыл эртемдени Я. Ш. Хертектиң бирден бирээ чокка тода тайылбырлаанынга кончуг үүлдүгзүндүм. Амгы үеде чамдык кижилериниң, ылангыя аныяк ооллардың «кайгал» деп чиңгине тыва, чараш сөстүң дорт утказын, оны чогум кымга хамаарыштыр сөглээрин хаждып, соора ажыглап эгелей бергени хомуданчыг-дыр. Ам оны изиг дээрези-биле эдип албас болза, кайын боор! Тыва телевидениениң журнализи Раиса Яндара кончуг сагынгыр болуп, ук дамчыдылганы дидим болгаш билдилиг башкарып турду. Маная сыллап алгаш, сөглеп каайн: «Даай» дээр бодунуң иезинин кады төрээн акы-зынга, эр дүнмазынга, черле ынчаш ооң эр хиндиктиг улустарынга хамаарыштыр хереглеп чугаалаар сөзүн «кучттуг баштыг» тенекпейлеп соора ажыглап чоруурун билир бис. Харын-даа, олар «даай, даай» дижип алгаш, чашпаалап, таакпы, от дилеп, арага кордап чоруурдыр. Оон келерезе, ол сөстү ажыглап алгаш, үптээр, куш өгээр, аарыг-аржык, кырган-дижен кижилерни кыжырар, бастыр, дорамчылаар таварылгалар база бар. Ам «кайгал» деп сөстү ажыглап алгаш, кончуг кижи боор, оорлап, үптеп, бөлүглежип алгаш. «кайгаллар бис» дишкеш, бөлүк кем-херек үүлгедирлери ол бе? Чок, оларның бажын эттендирип, баарын чагаандырып болбас!

Мен бодум бичиимден тура «кайгал» деп сөстү ала-немден-даа, дөргүл-төрелимден-даа, эш-өөрүмден-даа, анаа доора чондан-даа дыннап келдим. Ном-дептерге, солун, сеткүүлге база бо-ла чоргулаар.

Ийе, эртемден Яков Хертекке катчып, шынчы, хүндүлээчей, биче сеткилдиг, улуг-ну — улуг дээр, бичени —биче дээр, дүзааргак, сыныш чок, чүткүлдүг, эрес-дидим, мөге-шыырак, ал-боду аянныг, арны-бажы шевергин, чугаа-сооткур, өөрүшкү-хөглүг, эш-өөрлүг, идик-хеви арыг-силиг чалыы кижини кайгал дээр мен. Биргээр сөглээрге, кижинин эки талаларының хөй кезии сиңниккен, оны херек кырында боттандырып чоруур, кижи деп атты ёзулуг эдилээн кижи мээң караамга кайгал кылдыр көстүр. Мээн бо үстүнде адаанын ынча хөй эки талалар дөгере чаңгыс кижиге кайын турарыл аан.

«Аллан дургуннарны» («Аллан маадырларны») төөгүнүң ол үезинде-даа, ооң сөөлүнде-даа, чон кайгаллар деп адап турган. Төөгүчү эртемден Дуловтун номунда база ынчаар адап каан чораан. Чүге? Мен бодаарымга, мындыг хире: тыва чоннун хөй кезии аарып-аржып, аш-чутка таваржын, хилис черге базындырып турда, ийи-чаңгыс эрге-дужаалдыг баяатаннар «иридир» байып, чонну кара түразында дорамчылап турда, чалыы, мөге-шыырак, окпан-чипен, чонунга чоорган, экер-эрес эрлер куду көргеш, кулаан кыскаш, кайын анаа-ла билбээченнеп орар деп. Ак биле кара алачайгаар ускулежи бербес үве бе. Чонунга болчуп, аалоранын, ажы-төлүн, амытынын артынга каргаш, билектерин сывырнып, диштерин ызырынгаш, тура халышкан дидим кижилерни кайгалдар дивейн канчаар.

1920 чылды эргиледир, 30 чылдарның эгезинде Чөөн-Хемчиктиң Чыргакы, Шеми, Хорум-Даг, Дагыр-Шеми ол ынчаар Мартаажык деп кижиниң ат-сураа хөлчок суваргын тарай берген. Чон үве-ле болза, кайгал Мартаажык азы анаа Кайгал дижир апарган Бо дугайында эрткен чылын «Шын» болгаш «Тыванын аныяктары» солуннарның арыннарынга элээн хөй авторлар үүлдер бижигилээн. Куулар уктуг Мартаажыкка хамаарыштыр мен база «Мартаажык деп кымыл?» деп чеченчиктен үүл бижээн мен. Ында тус черниң чону Мартаажыкты оордаа эвес, чаа догуннаан революстуг нам-чазакка удурланган үймээнчилериниң киржикчизи-даа эвес, анаа-ла кайгал кижи деп турганын чугаалаан мен. Ол үүүлде кирбээн хензиг таварылганы сактыйн. Ачам сүг Улуг, Аныяк Чыргакыларның белдиринде даага чаңгыс өг кыштап турган үве-дир. Ачам та кайнаар барган, авам бичии уруглары-биле артыш калган. Бир-ле хүн авамның эзди аарыксай берип-тир. Экизи көрген, ол хүн кайгал Мартаажык чедип келген. «Мынчап бардым, оглукум» — деп, авам чугаалаарга, Кайгал дегийт-ле аттанып-каш, бир тудугжу кадайны эзерге олурткаш, боду ушкажып алгаш, чалап эккелген. Эндерик одаар ыяш белеткеп кааш: «Хар эргизин паштанырга силерге даржыктыгдыр» — дээш, балды дергилеп ал-ла, хемче хап киргеш, дошту оюк дустар ышкаш кылдыр бускулааш, аъдынга чудурүп алган бо келген. Оон Кайгал: «Ол уруг болза Мартаажык, кыс болза Анай деп адап аар силер» — дээш, хап чоруй барган. Авам кыс уруг божааш, оозун, шынап-ла, Анай деп адап алган. Мээн угбам Анай ам чеден ийи харлыг, маадыр не, Өвүрнүң Бора-Шай деп черде чурттап чоруур. Оон үш оглу, чеди кызы — дөгере эртем-билиглиг, аал-оранныг, ажы-төлдүг, аас-кежиктиг ажылдап, чурттап чоруурлар. Ол ышкажыл. кайгал кижи деп үве. Хензиг када-ла кижиге ачы-буян чедире каапкан. Амгы шагның «кайгалы» болза амырай бээр ыйнаан: дуву-далаш-биле чараазын сыыртынып, хап чоруткаш, дүне дедир келгеш, ол эр ээзи чок чаңгыс өгүнүң мал-маганын дуктуг дуюглуг үве чок кылдыр кажаа-хораазын ээзиредип кааптар-дыр ийин.

Мен бот дугайты кайгал кижини — оор кижи, оор кижини — кайгал кижи деп санавас мен. Кайгал деп атты кайы-хамаанчок үен-даян кижи эдилевес. Ону кижиге шола ат кылдыр азы чиигине адының адырылбас демдээ кылдыр үүгле чон тыпсып бээр боор ийин он. Чижээлээрге, Ырлаар Маадыр-оол, Ужудукчу Кидиспей, Игилдээр Ак-оол, Капитан Кечил-оол, Профессор Сат, Маадыр Лопсанчап, Алдын-оол башкы, Композитор Чыргал-оол, Анчы Эректол, Кара-кыс артист, Чурукчу Иван, Чогаалчы Кудажы суг-суг дигилээн ышкаш аан.

Ам, шаг бажы кадыыраанда, боттарын кайгалдар бис дээр хөөннуг, ийи бүттүг дээрден башка, бөрүзүг оорлар, чон мөлчүп чип чоруур чиижең коммерсантылар дижир улус эндерилген. Олар дээрге кижи даштындан көөрге-ле, борбак баштыг, боолук моюннуг, кижи хевирлиг боордан башка, алыс боду ишти ирик, дашты каас, аксы-сөзү авыяастыг адыгуузуннар ышкажыл. Оларны канчап кайгалдар дээр боор! Кырган-аванын саап ижип орган кара чаңгыс иннээн оор аппаарга, ажылын түр ара каапкаш, изиг дээрези-биле арт-сындан, аргаштан ис кезип, эрткендүшкен чондан айтырып, олбо халдып турган, оорну кынчыктырбайн туткаш, инекти ээзинге эгидип берген эрес дүнмайны эр-хей дивейн канчаар. Карак-кызыл, шудургу ажыллап турган, тыпкан, саарган олча-ажыының артыкшылын кырган-дижен, аарыг-аржык. хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелерге болай аарак таарыштырып чоруур чаагай сеткилдиг кижини шоору кижи дивес боор бе. Мындыг «эр-хейлер», «шоору кижилер» бисте чок деп болбас. Олар чер-черлерде эндерик болбайн аан. Ынчалзаа чоннуң алдаржыдып адап алганы кайгал кым-кым дээр кижини улустан дыннаваан, солун, сеткүүлден номчуваан, теледамчыдылгадан көрбээн, үжүрашпаан мен.

Күулар ОРГУ.

КАШПАГАЙЫ КАЙГАМЧЫК-ТЫР

Январь төнчүзүнде чүзе. Шагаан-Арыгның № 2 ортумак школазының спортзалынга маргылдаа болур дээнин баш бурунгаар билип алган турган мен. Хол бөмбүүнге эртер спортчу оюнну сонуургап, школага чеде бердим. Маргылдаанын деткикчизи «Эйлиг-Хем» совхоз оюнга киржип, тиилекчилерге шанналдарны тывыскан.

Маргылдаага алды команда киришкен болгаш ол будун хүн дургузунда үламчылаан. Бирги черни хүрежип чораан хоочун спортчу, 64 харлыг Сүүр-оол Ондарның командазы алган Команданың кежигүннери — Сүүр-оол Хүргүлековичиниң ооллары, күдээлери. Алды спортчуга алды ангор өшкүну «Эйлиг-Хем» совхозтун төлээлери тывыскан, Ийиги черни Хайыраканның спортчулары алган. Үшкүзүн Шагаан-Арыг хоорайның чыынды командазы ээлээн.

Чырык чер кырынга чурттап чораан, алдан дөрт харлыг кижи хол бөмбүү ойнап, маргылдаага киржип турган деп чүвени дыннаваан-даа, көрбээн-даа мен. Ол дээрге тываларның аразында эн ховар кижи-дир. Адыг-хайыракан дег шыырак мага-боттуг, хартыга дег кашпагай, эптигээлдек, аажы-чаңныг Ондарга кижи ылап-ла адаарааар. Эн эки камгалакчы, эн чараш оюну дээш аңаа тускай шанналды база тывыскан.

Игорь СОДУНАМ.

Кызылга шокар булуттаар, быскан хар чаар. Хаттың күжү 9—14 метр чедер.

Агаарның температуразы дүне 28—30, хүндүс 17—19 градус соор.

Үшкү хевирниң агаары. Кадыы кошкак кижилерге хайгаарал херек хүн.

Автооруктарга көстүрү 2—4 километр.

Кызыл хоорай Красноармейская 100 Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Түргүзүкчүлери: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАА болгаш «ШЫН» СОЛУННУҢ РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң орлакчызы) А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь) М. М. Саая кол редакторнуң орлакчызы) В. М. Сат Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер күлээп алыр ер — 3-34-28; кол редакторнуң орлакчылары— 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орлакчылары 3-15-93

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19, 3-34-98; улетпур — 3-34-49 3-36-73 кедээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15 медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга— 3-34-39 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер яамызының чанында парлалганың, медээлернин хостуг чорууп камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бурутказтинген.

Бурутказтинген дугаары — Т-00007.

Солуннарда парлаттынган материалдарның, авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 20.803. Индекс 54240. Чагыг № 35—98.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Дүнеки оюн» 9.00, 10.50, 12.40, 16.20, 18.10, **ВИДЕОЗАЛ:** «Дедир эгдинмес» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мээн ынаам сеңээ, даңгыраглады» 14.00, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ынак Раджа» 13.00, 16.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Дукпуртуландыр» 9.20, 15.50, «Питон-357» хол-боозу» 11.10, 13.30, 17.40 шактарда.

АГААР

Бөгүн республикага көжүп турар булуттаар, дүне быскан хар чаар, Хаттың күжү 9—14 метр чедер.

Дүне агаарның температуразы 27—32, барыын кожууннарга 19—24 градус соор.